

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עח • ד • תשע"ג

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

נח חכם: נחונין, שמעי והקמת מקדש חוניו: משמעותו ההיסטורית של סיפור חז"לי	439
יוסף הקר: ר' יוחנן טריוויז ומשפחתו באיטליה וישיבה בפדובה בראשית המאה החמש עשרה	471
יאלי השש: עסקי הלוואות: ניהול כספי הקהילה הספרדית בירושלים במאות השמונה עשרה והתשע עשרה לאור מסמכים חדשים	501
ספרים ודברי ביקורת	
עלי יסיף: Ra'anan Boustan, Oren Kosansky and Marina Rustow (eds.), <i>Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History: Authority, Diaspora, Tradition</i>	527
אלי לדרהנדלר: Deborah Dash Moore (General Editor), <i>City of Promises: A History of the Jews of New York</i> , 1–3	532
אריה דובנוב: חיים אוטו רכניצר, נבואה והסדר המדיני המושלם: התיאולוגיה המדינית של ליאו שטראוס	540
נוגה וולף: יעקב ברנאי, שמואל אטינגר: היסטוריון, מורה ואיש ציבור	547
הנרי וסרמן: יעקב ברנאי, שמואל אטינגר: היסטוריון, מורה ואיש ציבור	553
נחום קרלינסקי: ישראל ברטל, קוזק ובדווי: "עם" ו"ארץ" בלאומיות היהודית	558
מספרות המחקר	566
ספרים שנתקבלו במערכת	569
XXIX תקצירים באנגלית	

ר' יוחנן טריוויש ומשפחתו באיטליה וישיבה בפדובה בראשית המאה החמש עשרה

מאת יוסף הקר

מאמר זה בא לחשוף תמונה, ולו חלקית, של הפעילות האינטלקטואלית והדתית של היהודים בצפון איטליה בראשית המאה החמש עשרה, אזור ותקופה שידועותינו עליהם דלות בתחום פעילות זה. חשיפה זו תתבסס על צירוף וחיבור של פירווי ידועות ורמזים המפוזרים במקורות שונים וקישורים זה לזה. הציר המרכזי של הדיון יהיה תולדותיה של אישיות אחת – ר' יוחנן טריוויש, ומתוך הדיון בו ייעשה ניסיון להתחקות אחר השפעתם של יסודות מהגרים מצרפת ומקטלוניה על החברה היהודית באיטליה.

א. ר' יוחנן טריוויש באיטליה

ר' יוחנן טריוויש היה מן האישים הבולטים בעולם היהודי במפנה המאה החמש עשרה. הוא היה נצר למשפחה רבנית אשכנזית אשר בניה עברו לצרפת וכמה מהם למדו אצל גדולי החכמים של קטלוניה במאה הארבע עשרה. אביו, ר' מתתיה בן יוסף, נתמנה לראש רבני צרפת והוריש מעמד זה לבנו, ר' יוחנן.¹ ר' ישעיה אסטרוק בן אבא מרי, שהיה מתלמידי ר'

1 ראו: ר' יצחק די לאטיש, ספר שערי ציון, מהדורת שלמה זלמן הבלין, ירושלים-קליבלנד תשנ"ב, עמ' 180: '...ובפריש החכם ר' מתתיה בן כבוד הרב הגדול ר' יוסף בן הרב ר' יוחנן אשכנזי. והוא קבל מאביו ומאמו, וקבל גם כן מהרב רבינו פרץ הכהן נ"ע, מהרב רבינו נסים. עד אשר הגיע אלינו הזמן בחדש עליון. על הפסקה: 'והוא קבל מאביו ומאמו', העיר המהדיר: 'הכוונה לא ברורה, וצ"ע'. ואולם יש בידינו מסורות מאותה תקופה על נשים תלמידות חכמים באשכנז. ראו למשל דברי ר' יוסף איש רוסהיים בשם ר' יוחנן לוריא, על הרבנית מרים בת ר' שלמה שפירא (שהתייחס אף הוא, כר' יוחנן טריוויש, לרש"י): 'ואותה הרבנית מר[ת] מרים נ"ע תפסה ישיבה כמה ימי[ם] ושנים, ישבה באוהל, וילון לפניו, ואמרה הלכה לכמה בחורים מופלגים. כך קבלתי מאבותיי בכתב ובעל פה' (ראו: ישראל יעקב יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 249). על אבות המשפחה ראו: Nehemia Brüll, 'Das Geschlecht der Treves', *Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur*, 1 (1874), pp. 87–122. ר' מתתיה ראו גם: Henri Gross, *Gallia Judaica*, Paris–Louvain–Walpole, MA 2011², pp. 532–534, LXXXVII** (השלמות של שמעון שורצפוקס); Roger Kohn, *Les juifs de la France du Nord dans la seconde moitié du XIVe siècle*, Louvain–Paris 1988, pp. 228–229. [ישראל איסר בן-משה גאלדבלום], 'שו"ת מהרב ר' מתתיה מטרייוויש', בית ועד לחכמים, בעריכת י"ח דייכעס, ז (תרס"ג), עמ' לט-מה; שלמה גאטעסמאן, 'באורים לסמ"ג... לרבנו מתתיהו טרייוויש ורבנו עובדיה מברטנורא', ישורון, ה (תשנ"ט), עמ' עא-פג, פט-צו, צט-קא, קה-קי. [לאחר מסירת המאמר לדפוס יצא לאור מאמרו של ג'פרי וולף על מסורת ההלכה הצרפתית במוצאי ימי הביניים,

מתתיה ושימש רב בסבוביה, ערער על סמכותו ועל מעמדו של ר' יוחנן, ובשל כך פרץ סכסוך ומאבק ציבורי, הקרוי בספרות המחקר 'הוויכוח על הסמיכה'. לתופעת ה'סמיכה' האשכנזית ולמחלוקת זו הוקדשו בדור האחרון מספר מחקרים.² הוויכוח הזה התרחש ככל הנראה סביב שנת 1386, והוא הרעיש את העולם הרבני של אותו הזמן בצרפת, באשכנז, בקטלוגיה ובארגון. תוצאות הוויכוח לא נודעו, וגירושם של יהודי צרפת בשנת 1394 ביטל את המשרה מכול וכול. ר' יוחנן גלה מצרפת והפך עם השנים לאחד האישים היהודים הנודעים בזמנו. הוא זכה להערכה רבה מצד כמה מגדולי חכמי אשכנז בדורו והללו הפליגו בשבחיו, ואף השלטון בסבוביה, שבה התגורר בעשור השני והשלישי של המאה החמש עשרה (ראו להלן), הכיר במעמדו. הרופא והמשורר משה בן יצחק מריאטי (Rieti) מספר עליו בספרו 'מקדש מעט',³ שאותו חיבר אחרי שנת קצ"ח (1438),⁴ את הדברים הבאים:

...ושלשלת באה מצרפת בה מלאכים יורדים הלא תראם, משלחן רם נשא אוכלים פת. שם
אומני עמי, שם אב ואם, והגדול מגזרת ספירה זה שמו יוחנן (חכם צרפתי שמו ר' יוחנן ומכנים
אותו בשם הגדול למעלתו. ובימינו ישב באיטליאה שנים מה אחר גירוש צרפת, שהיה בעונותינו
שנת כל"ה אחר מאה לאלף הששי, ר"ל שנת קנ"ה, והיה חכם יחיד בעולם בזקנותו. ובנו
הרב ר' יוסף נסמך אחריו והיה דור שנים עשר ברבנות מאב לכן נוסעת, ונפטר יום תשעה
באב של שנת קפ"ט לאלף הששי. ור' יוסף אחיו שהיה רב גם כן נפטר ג' ימים לפני ור'
יוסף בנו של ר' יוחנן נפטר בקושטנציאה [Constanza] בעונותינו שרבו, אחרי זאת שנים מה).

תיאור זה, הנטול ממראה של קיבוץ החכמים במתיבתא דרקיעא, שבו המשורר מתאר את מעמדם של החכמים בעולם העליון, מעיד על מעמדו המיוחד של ר' יוחנן ועל ההערכה הרבה

ובו בירורים בגישתו ההלכתית של ר' מתתיה. ראו: Jeffrey R. Woolf, 'French Halakhic Tradition: [in the Late Middle Ages]', *Jewish History*, 13 (2013), pp. 8–18

2 ראו למשל: אברהם הרשמן, רבי יצחק בר ששת (הריב"ש): דרך חייו ותקופתו, ירושלים תשס"ז, עמ' קכט–קלה, קסד, קעז–קעח; Simon Schwarzfuchs, *Études sur l'origine et le développement du rabbinat au Moyen Age*, Paris 1957, pp. 39–64; Roger S. Kohn, 'Royal Power and Rabbinical Authority in 14th Century France', *Approaches to Judaism in Medieval Times*, ed. David R. Blumenthal, 2, Chico, CA 1985, pp. 133–148; (לעיל, הערה 1), עמ' 240–234; יובל (לעיל, הערה 1), עמ' 378–322; יואל מרציאנו, חכמים בספרד במאה החמש-עשרה: חינוכם, לימודם, יצירתם, מעמדם ודמותם, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ע, עמ' 203–185. 3 משה ריאטי, ספר מקדש מעט, מהדורת יעקב גאלדענטהאל, וינה 1851, עמ' קד–קה. הקטע בתוך הסוגריים על פי השלמת המהדיר מגיליון כתב היד.

4 על ר' משה ריאטי ראו לאחרונה: Alessandro Guetta, 'Ya'ar Ha-levanon, ou la quête de la connaissance perdue: Un texte en prose rimée de Moshe de Rieti', *Revue des études juives*, 164, 1–2 (2005), pp. 55–117; על יצירתו הספרותית, כולל ספר 'מקדש מעט', נכתבו מספר מחקרים בכתב העת *Prooftexts*, 23, 1 (2003), pp. 4–93. את תאריך כתיבתו של ספר 'מקדש מעט' קבעתי במאמרי: ר' אליה מלה-מאסה בירושלים, ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 243 והערה 14, ונעלם מעיני הכותבים במאמרים דלעיל.

שזכה לה גם מצד בני דורו באיטליה. הוא מוסר עליו גם כמה נתונים עובדתיים, ובראשם: 'ובימינו ישב באיטליאה שנים מה אחר גירוש צרפת'. לפי הבנתי יש לדייק בלשונו, שאחר הגירוש של 1394 ישב כמה שנים באיטליה, ומשמעות המילים 'שנים מה' היא שנים ספורות. מקור זה גם מספר שר' יוחנן נפטר בגיל מופלג בשנת קפ"ט (1429). ואולם המידע החשוב לדינונו הוא שרבי יוחנן ישב באיטליה.

חוקרי תולדותיו של רבי יוחנן⁵ עימתו תיאור זה עם מידע נוסף שהגיע אלינו על אודותיו לאחר גירוש צרפת. מידע זה נובע בעיקר מכתביו של ר' יוחנן עצמו – מתשובות שהשיב לשואליו וממכתב שכתב;⁶ מאזכורים שלו בכתבי בני דורו, בעיקר ר' יעקב הלוי מולין (מהרי"ל) ובני זמנו ור' זלמן כץ מנירנברג (מהר"ץ);⁷ ומתעודות רשמיות שבהן הוא נזכר, בעיקר במדינת סבויה,⁸ בשנות חייו המאוחרות. החוקרים הגיעו למסקנה שהוא התיישב

5 בעיקר: בריל (לעיל, הערה 1), עמ' 95–99; גליה יודאיקה (לעיל, הערה 1), עמ' 534; יובל (לעיל, הערה 1), עמ' 38–41; Arye Maimon, Mordechai Breuer and Yacov Guggenheim, *Germania*, 41–38; Simon Schwarzfuchs, 'Yohanan Trèves et le dernier refuge de l'école talmudique française après l'expulsion de 1394', *Rashi et la culture juive en France du Nord au moyen âge*, eds. Gilbert Dahan, Gérard Nahon and Elie Nicolas, Paris–Louvain 1997, pp. 83–94.

6 על תשובותיו ופסיקותיו בנוסף לפולמוס על הסמיכה ראו למשל (לפי סדר פרסומם): ר' יהושע בעז, שלטי הגבורים על הרי"ף לעבודה זרה, דף טז בדפוס וילנה של התלמוד הבבלי; ספר שאלות ותשובות החדשות [המיוחסות] לרבינו יצחק בר ששת (ריב"ש), מהדורת דוד פרענקל, הוסיאטין תרס"א, סימן לב (=שאלות ותשובות הריב"ש, מהדורת דוד מצגר, א–ב, ירושלים תשנ"ג; ב, סימן לב, עמ' סג–עה); ליקוטי מהרי"ל, בסוף: קבץ דברים נחמדים, הוסיאטין תרס"ב, יב ע"ב – יג ע"א (=שערי דורא, הלכות נדה, סימן טז); שמחה אסף, 'זוטות', קרית ספר, כ (תש"ג–תש"ד), עמ' 42 (=הנ"ל, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 250–251); ליאון אריה פלדמן, 'תשובה של רבינו יוחנן בן רבנו מתתיה טריוויש', סיני, סז (תשל"ל), עמ' יט; יצחק סק, 'תשובות גדולי אשכנז, מוריה, ה, ט–י (תשל"ה), עמ' ז–ח, י–יא: שלמה יעקב שפיצר, 'רבינו יוחנן טריוויש מפר"ז, שם, ו, ז (תשל"ז), עמ' ה–ה; יצחק סק, 'תשובת רבינו יוחנן בענין נצוק, שם, ו, ח–ט (תשל"ז), עמ' ו–ז; הנ"ל, שם, ו, י–יא (תשל"ז), עמ' ה–יב; הנ"ל, 'אגרת ותשובה מרבינו יוחנן טריוויש מפר"ס, שם, ח, י–יב (תשל"ט), עמ' ה–ט. וראו: שו"ת מהרי"ל החדשות, מהדורת יצחק סק, ירושלים תשל"ז, סימנים נא, ק, קפה, רו, רט.

7 ראו התשובות לעיל. וראו למשל: סק, מהרי"ל החדשות, שם, סימן צז ('ובפרט דבר גדול כזה יביאון אל משה ה"ה [=הלא הוא] זקן הדור מנהיגי[נו] אלופי[נו] מה"ר יוחנן י"צ [=ישמרו צורן] כי בלעדו לא ירים וגו' בדור הזה); שם, סימן ק ('אלופינו, מורנו, מופת דורנו מה"ר יוחנן יצ"ו ונשאתי ונתתי בדבר עם מהרי"ל ס"ל [=מהרי"ל]... אך גם דעתו היה לישאל באורים ותומים בכבודך, כי הדבר הגדול יביאון אל משה'; ר' יעקב וייל, שאלות ותשובות, מהדורת יונתן שרגא דומב, א, ירושלים תשס"א, סימנים נב, עת, עט, קמז; ר' זלמן כץ (מהר"ץ), 'ספר היריעה', מוריה, ז, ד–ה (תשל"ז), סימנים ד, נח. לדוגמאות נוספות ראו: שוורצפוקס (לעיל, הערה 5), עמ' 84–86. קון (לעיל, הערה 1), עמ' 228–234, ניסה למיין את התשובות של יוחנן טריוויש ולהבחין בין התקופה שבה היה בצרפת לבין זו שבה היה בסבויה, אך, כדבריו, ברוב המקרים אין פרטים המאפשרים הבחנה כזאת.

8 ראו למשל: Renata Segre, *The Jews in Piedmont*, 1: 1297–1582, Jerusalem 1986, nos. 100, 102, 126; idem, 'Testimonianze documentarie sugli Ebrei negli stati Sabaudi (1297–1398)', *Michael*, 4 (1976), pp. 273–413.

במדינת סבוייה אחרי גירוש צרפת וחי בה עד מותו, אף שאין תיעוד על כך שישב שם ברציפות; בסבוייה הוא שימש ברבנות והקים ישיבה. על פועלו זה בהפצת התורה זכה בפרסומו הרב ואף כונה בפי גדול בעלי ההלכה באיטליה בדור שלאחריו, ר' יוסף קולון (מהר"ק), בכינוי 'מופת הדור'.⁹ את העובדה שר' משה מריאטי כתב בפירוש שישב באיטליה, וסבוייה לא הייתה חלק מאיטליה, פטרו החוקרים בתירוץ שהוא לא דיין בדבריו, או שהתעלמו מחלק זה של דבריו וקיבלו את תאריך מותו בלבד.¹⁰

ואולם, מאיגרת חסרת תאריך שכתב לקהילת פדובה ומשתיים מתשובותיו שניתן לתארכן לסוף המאה הארבע עשרה ולראשית המאה החמש עשרה עולה בבירור שהוא עמד בקשר אמיץ וקרוב עם קהילות באיטליה דווקא ולא בסבוייה. באיגרת שכתב 'לנכבדי קהל פאדואה' הלשון עמומה, הנסתר בה רב על הגלוי והוא מגלה בה טפח ומכסה טפחיים. וכך כתב: 'מה לכם תדכאו נפשי השפלה, אשר מעת נדדה מגבולה, עשתה לה כלי גולה'. מן האיגרת ניכר בבירור שהיא נכתבה לא הרבה שנים אחר צאתו מצרפת. כלשונו: '...ואני על נהר כבר, כאשר הייתי בימי חרפי, בארץ מולדתי... לפי שיצאתי בארץ נכריה... ומקום שאין מכירין בני גלותא... על כן יהיו דברי מעטים'.¹¹ בהמשך הוא רומז לכך שהעלילו עליו דברים (בגבול הם הם מריקים) – כדרך שעשו עם אמתחותיהם של אחי יוסף במצרים), ומדבריו מבורר שהסתכסך עם אנשים בעלי השפעה וממון שדעתם נשמעת אשר פסיקתו לא נראתה להם. הוא התריס: 'תדינוני לאיש מלחמה, כגברא פלגאה, ומזכיר להם שבעבר: 'הגדלתם חסדכם ראשונה בדברי שלום אמת ואמונה'. מדברים אלה ניתן להסיק שהיו לו קשרי היכרות קרובים עם אנשי קהילת פדובה, דבר שאינו מסתבר אם נניח שישב באותה עת בסבוייה ומעולם לא היה באיטליה.

שנדפסו בעבר נדונו במחקריהם של קון, יובל, שוורצפוקס ועורכי גרמניה יודאיקה, שהוזכרו לעיל, הערות 1, 2, 5. ועכשיו ראו מחקרו של בארדל (להלן, הערה 24).

9 שאלות ותשובות מהר"ק (ר' יוסף קולון), מהדורת שמואל ברוך הכהן דויטש ואליקים שלזינגר, ירושלים תשמ"ח, שורש סג, דף קטז.

10 ראו למשל: מארק מורטרה, מזכרת חכמי איטליה, פדובה 1886, עמ' 66 (אין ערך 'יוחנן בן מתתיה'); חננאל נפי ומרדכי שמואל גירונדי, זכר צדיקים לברכה – תולדות גדולי ישראל, טריאסטה 1853 (אין ערך); נפתלי יעקב הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, ד, חיפה [חש"ד], מס' שכט, עמ' קלו-קלז; יובל (לעיל, הערה 1), עמ' 39-40: '...המאורע המתואר הוא גזירת הספרים בסבוייה משנת 1417, שבה התיישב יוחנן טריוס לאחר גירוש היהודים מצרפת בשנת 1394. אמנם, לדברי משה ריאטי עבר ר' יוחנן להתגורר ב'איטליה', אך ברור הוא, כי אין הכוונה לאיטליה עצמה אלא לסבוייה הסמוכה לה'. שוורצפוקס (לעיל, הערה 5), עמ' 86, כתב: 'Yohanan Trèves avait donc trouvé après l'expulsion des Juifs de France en 1394 un refuge à Chambéry, dans une Savoie qui était encore d'Empire'. גם כתב הערך בגרמניה יודאיקה (לעיל, הערה 5), עמ' 1324, סיכום: 'u. wirkte nach der Vertreibung der J. aus Frankreich 1394 in Chambéry, wo er am Esriel Hildesheimer, 'The Treves Families', Avotaynu, 5, 1 (1989), 10.7.1429 starb'. וכך, בכל הספרות הענפה על משפחת טריוויש יש התעלמות משהייתו או מפעילותו באיטליה, אין הבחנה בתקופות חייו בין 1394 ל-1429, ולכל היותר נזכר (על פי ריאטי) הקשר שלו לאיטליה. כאן ולהלן ראו: סז, אגרת ותשובה (לעיל, הערה 6), עמ' ו-ז.

והנה, בשתיים מתשובותיו, שנשתמר בהן תאריך מן השנים הראשונות לאחר צאתו מצרפת, נידונים עניינים הנוגעים לקהילות במרכז איטליה ובצפונה. בפרשה מפורסמת שהיו מעורבים בה חכמים רבים עלו לדיון הנישואים של זוג מן העיר פאנו (Fano). מגביית העדויות בפרשה מבורר שהיא התרחשה בשנת קנ"ט (1399). בצד ר' יוחנן ואחיו ר' יוסף נשאלו גם גדולי החכמים בקטלוניה ובארגון, ואף לריב"ש ולרשב"ץ באלג'יריה פנו.¹² סיפור המעשה נדון בספרות בהרחבה ולא כאן המקום לפרט. המשפחות המעורבות בו היו כאמור בפאנו, באנקונה (Ancona) וברמיני (Rimini). מצב זה אינו סביר וחורג מן המקובל, אלא אם כן השואלים היו מקורבים לחוגי חכמים בקטלוניה ובארגון, שכן הסוגיה לא הייתה כה מורכבת (כשאלת עיגון, למשל) עד שיפנו בעטיה למרחקים דווקא, מה גם שבקרבם ישבו חכמים אשכנזים מפורסמים. ואכן השואל,¹³ רבי משלם די בלאניש, היה ממוצא קטלאני, מן העיר Blanis שבקטלוניה,¹⁴ ואפשר שגם האחים טריוויש, שהיו מקורבים לחכמי קטלוניה והתגוררו באיטליה, הציעו לפנות אל רבותיהם.¹⁵

בשאלה אחרת, שזמנה י"ב בסיון קס"א (1401), פנו המורשים של קהילת לה מרקה (Marche) בשאלה הנוגעת לאנקונה: סירובם של כמה יחידים להשתתף בהוצאות הקהילות. ראש ההרכב היה ר' יוחנן – המכונה 'הגאון' – והוא השיב לשאלתם והצדיק את הממונים שהטילו חרם על הסרבנים.¹⁶

נמצא שבשני מקרים מן השנים 1399–1402, השנים הסמוכות ליציאתו של ר' יוחנן מצרפת, נזכר שמו כאשר פונים אליו בשאלות מקהילות מרכז-צפון איטליה דווקא ולא מסבייה. ואכן, בכתב יד 'ניב שפתים', אוסף של מכתבים, חרוזים ושירים מן השנים קע"ג–רכ"א (1413–1460)

12 שו"ת הריב"ש, מהדורת מצגר (לעיל, הערה 6), סימן קכו; שו"ת המיוחסות לריב"ש, שם, ב, סימנים כז–לב; ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ), ספר התשב"ץ, מהדורת יואל קטן ואחרים, א, ירושלים תשנ"ח, סימן א; נח עמינח (מהדיר), ר' יוסף ששפורטש: חכם ודיין במלכות תלמסאן וספר תשובותיו, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 396–397. המשיבים היו: הריב"ש, הרשב"ץ, ר' חסדאי קרשקש, ר' יצחק ב"ר שמואל בונפוש בן שאלתיאל (חתנו של הריב"ש), ר' יוסף בן מתתיה (אחיו של יוחנן טריוויש), ר' חיים בר' שמואל, ר' שמואל בן אברהם ור' יוחנן טריוויש. לבירור מהלכי האירועים ולזיהוי המקום ראו: Elia S. Artom, 'Notizie sugli Ebrei a Rimini e nelle Marche in un quesito rituale', *Miscellanea di studi ebraici in memoria di H.P. Chajes*, eds. Elia S. Artom, Umberto Cassuto, Israel Zoller, Firenze 1930, pp. 1–9; שם, נספחים א–ט, עמ' שפט–שצח.

13 שמו מופיע רק בשו"ת הריב"ש, שם, סימן קכו. וראו עליו להלן, במבוא לנספח ג.

14 על אישים אחרים משם ראו למשל: יצחק די בלאניש, אצל: Fritz Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, 1, Berlin 1929, p. 693; Richard W. Emery, 'Jewish Physicians in Medieval Perpignan', *Michael*, 12 (1991), pp. 119, 128, 132 (וראו גם שם, עמ' 139); יוסף די בלאניש בפרפיניאן בשנת 1413: Isidore Loeb, 'Histoire d'une taille', *Revue des études juives*, 14 (1887), pp. 70, 75.

15 וראו להלן, ליד הערה 46, ובנספח ג, על ההיכרות בין משלם די בלאניש לבין ר' יוחנן טריוויש.

16 ראו: סק, אגרת ותשובה (לעיל, הערה 6), עמ' ח–ט. ושם פסיקתו זו היא שהעלתה את חמתם של אותם עשירים וגרמה להתקפות עליו הנזכרות באיגרתו (לעיל, ליד הערה 11)?

ממספר מקומות באיטליה, שאת רובם חיבר ר' יוסף זארק וערך בנו שאלתיאל,¹⁷ מצאנו עדות מפורשת לכך שר' יוחנן טריוויש שימש ברבנות בפדובה. באיגרת שחיבר ר' יוסף זארק הוא פנה בשם קהילת פיררה לאישיות ששמה לא ננקב כדי לברר מה פסק בזמנו ר' יוחנן טריוויש בסוגיה שהעסיקה את הקהילה.¹⁸ וזו לשון הפסקה הנוגעת לענייננו:

על כן הסכימה דעת בני קהלנו¹⁹ זה לשאול את פי הזקן, ורוח מבינתך בשנ[ים] קדמוניות, או שמעת אם בא מעשה כיוצא בזה בימך, כי מעיר הקדש נקראת, בהיות כסא כבוד תורת מורנו החר' יוחנן זצ"ל בעיר פדוואה. ושמענו מפי יחיד מבני קהלנו, כי מעשה היה בהיות מורנו הרב הנזכר] שם, כי בחורה אחת נתארמלה ונשארת מעוברת ואחרי לדתה תבעוה לינשא. ושאלו את פי הרב ז"ל, והורה: שאם לא נתנה דד לתוך פי, שהרשות בידה לינשא. ואם נתנה, אין בדבר תקנה עד כל חדש. ועתה, אם כבודך זכור בכך, יבא נא דברך אלינו...²⁰

ברור אפוא למעלה מכל ספק, שבקהילת פיררה היה ידוע שר' יוחנן טריוויש (ולשונות הכבוד מוכיחים שמדובר בו ולא בר' יוחנן אחר) שימש ברבנות בפדובה ופסק להם הלכות. אחד מבני הקהילה בפיררה זכר – או שנודע לו – שר' יוחנן פסק פסיקה בסוגיה שעלתה בקהילתם שנים לאחר מכן, ואנשי הקהילה ביקשו לברר אם אכן כך הדבר ופסק ההלכה ידוע לנמען האנונימי. איני יודע מי הוא הנשאל וניתן להציע כמה אפשרויות לגבי זהותו,²¹ אבל ברור שהוא אישיות רבנית מן הדור שקדם לשואלים, ולפי דבריהם הוא היחיד שנותר בחיים מאותו הדור.²² מתי נכתבה האיגרת מפיררה? מכיוון שבמקביל נשלחה איגרת דומה למהרז"ך, שנפטר בשנת ר"ד (1444),²³ ור' יוחנן נזכר כאן בברכת החיים (כזכור הוא נפטר בשנת קפ"ט [1429]), ממילא נכתבה האיגרת בין השנים 1429–1444, והכותבים מתייחסים בה לפסיקה מן הדור הקודם לתאריך הזה.

בטרם נפנה למקור נוסף (ראו להלן, נספח ג), שממנו עולה כי ר' יוחנן שהה באזור ונציה בכ"ו בתמוז קס"ב (1402), יש לציין שאין כל סתירה בין העדויות שנמנו לעיל למקורות ולתעודות הארכיוניות מסבוייה ומחוצה לה המעידות שהוא שימש ברבנות בסבוייה והתגורר

17 על כתב יד זה, על המקורות שנתפרסמו ממנו עד כה ועל בני משפחת זארק והגירתם לאיטליה, ראו: יוסף הקר, 'בין ספרד לאיטליה במאה החמש-עשרה: ההתכתבות של בני משפחת זארק, היספניה יודאיקה, 10 (2014 [=ספר זכרון ליום טוב עסיס]) [בדפוס].

18 שתי האיגרות ששלחה הקהילה נוסחו בידי הסופר ר' יוסף זארק, שהיה קשור עם קהילת פיררה בתקופת שונות של חייו, והן נדפסות להלן בנספח א. במבוא לנספח נדונה השאלה ההלכתית הנזכרת בהן ורקעה בספרות התקופה.

19 שם, דף 156א: 'כי נמצא בעירנו פה בפירארה...'

20 כ"י מונטיפיורי 367 (קטלוג שזח"ה, קהלת שלמה, לונדון 1904, מס' 231), סרט מס' 5310 במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שליד הספרייה הלאומית, דפים 157–158א. הערות וביאורים לציטוט המובא כאן ראו להלן, נספח א, איגרת ב; הפיסוק שלי.

21 ראו להלן, במבוא לנספח א.

22 שם, דף 157א: 'ימבלעדיך אין אתנו מיתר פלטת הזקנים... אשר האריכו ימים אחרי חכמי הדור'.

23 ר' שלמה המכונה זלמן כ"ץ. ראו על תולדותיו, אישיותו ויצירתו אצל יובל (לעיל, הערה 1), עמ' 21–58. פנייה זו לא הייתה מוכרת עד כה.

בה. מהלכיו בסבוייה משנת 1394 ואילך סוכמו לאחרונה בידי תומס בארדֶלָה. וכך הוא העלה:²⁴ ר' יוחנן יצא מצרפת ככל הנראה אחרי אוקטובר 1394, אך הוא מופיע לראשונה במסמכים בסבוייה ביולי 1397, ולא נודעו עקבותיו בין תאריכים אלה. בסבוייה נתמנו הוא ואריה (Leon) בלין²⁵ להיות שופטי היהודים לתקופה של שש שנים, אך שניהם לא נשארו שם ולא התגוררו בסבוייה. התעודות השופכות אור עליו בין השנים 1397–1409 הן תעודות על אישורי מעבר או מכתבי הגנה, אם כי הוא ובני משפחתו אינם מופיעים במסמכים רשמיים אחרים או ברשימות מיסוי. רק משנת 1410 ואילך הוא ומשפחתו מופיעים ברשימות המיסוי: בשנת 1413 בשֶמְבֶּרִי (Chambéry), משנת 1415 ועד 1420 ב־Trévoux (עיר קטנה מחוץ לסבוייה, על גבול הטריטוריה שלה), ולאחר מכן שוב בשמברי. ואולם, גם במהלך תקופה זו, בין השנים 1410–1429, הוא הוסיף לנסוע לאיטליה.

נמצא אפוא שגם ר' יוחנן, כרבנים אחרים בני דורו ובני הדורות שלאחריו, הרבה לעבור ממקום למקום, ואין לדעת בוודאות גמורה היכן היה בשנה מסוימת אלא אם כן נמצא לכך תיעוד מתוארך. כל שאפשר לקבוע הוא שפרק זמן כלשהו בשנים 1398–1409 הוא שימש ברבנות באיטליה, וכן ששימש לפחות תקופה מסוימת בפדובה.²⁶ במהלך השנים האמורות השיב תשובות לשואלים מקהילות באיטליה. ברור אפוא שעלינו לדייק בלשונו של ר' משה מריאטי, שכתב: '...שנים מה אחרי גירוש צרפת... שנת קת'...'. אם נצרף לדבריו את העדויות שהובאו לעיל, ברור שהתכוון לשנים אחדות הסמוכות ל־1394, כלומר השנים 1398 ואילך.

לכאורה, אין בדיון זה אלא בירור של פרט ביוגרפי בתולדות חייו של איש אחד שפעל בצפון איטליה (אמנם הוא היה איש מרכזי בחיי היהודים באותה תקופה), ולא מעבר לכך. ואולם לא כך הם פני הדברים. אכן, ממקורות נוספים המצויים באותו כתב יד של ר' יוסף זארק ניתן להסיק ששיבתו על כס הרבנות בפדובה הולידה תוצאות בעלות משמעות לא רק בתחום הפסיקה אלא גם בתחום המיסוד של לימוד התורה בצפון איטליה בראשית המאה החמש עשרה.

24 Thomas Bardelle, 'L'intégration des juifs exilés dans une ville savoyarde: l'exemple de Chambéry', *L'expulsion des Juifs de France, 1394*, eds. Gilbert Dahan and Élie Nicolas, Paris 2004, pp. 210–212. דבריו מבוססים על מקורות מארכיונים בסבוייה ועל הממצאים הארכיוניים שפרסמו סגרה (לעיל, הערה 8), קון (לעיל, הערה 1) וחוקרים נוספים.

25 עליו ועל משפחת בלין ראו: בארדלה, שם, עמ' 210–211; Jeffrey R. Woolf, 'New Light on the Life and Times of Rabbi Joseph Colon Trabotto (Maharik)', *Italia*, 13–15 (2001), pp. 155–159.

26 על חכמים ורבנים בפדובה במאה החמש עשרה ראו: Daniel Carpi, *L'individuo e la collettività*, Firenze 2002, pp. 159–192. שם, עמ' 166, הביא בשמי את הידיעה שר' יוחנן ישב תקופה ידועה בפדובה, אך ציין: 'É stata avanzata l'ipotesi che abbia risieduto per un certo periodo a Padova e abbia insegnato in quella yeshiva, il che però sembra sia ancora da dimostrare'. החלק השני של המשפט – זיקת ר' יוחנן לישיבה בפדובה – הוא בגדר השערה בלבד.

ב. לימוד התורה בצפון איטליה

ר' אליהו קפשאל מתאר בחיבורו על ונציה את ראשית צמיחתן של הישיבות בצפון איטליה ואת התפשטותן בשליש השני של המאה החמש עשרה. כמובן, אין מדובר ברבנים ששימשו בהוראה בבתי עשירים אלא בבית ועד של חכמים הלומדים בחבורה.²⁷ קפשאל תולה את ההתפתחות הזאת בהגירתם של חכמי אשכנז לאיטליה במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה. לדבריו: 'אז הוחל לקרוא בשם ה' בארצות איטליא ויקבעו מדרשות ויעשו ישיבות בכל פלך ופלך ובכל עיר ועיר ויהיו מחזיקים את ידי הלומדים המלמדים חק ומשפט בישראל וילמדום בספר תורת ה'...' ²⁸. אף שהחוקרים עמדו על אי־דיוקים אחדים בתיאוריו ועל הגזמות מסוימות, הנרטיב שלו בסוגיה זו נתקבל על דעתם. כלומר: הישיבות בצפון איטליה קמו בעקבות הגירתם של חכמי אשכנז לאיטליה והן נבנו במתכונתן.²⁹

והנה, בכתב היד של יוסף זארק מצוי טקסט המעיד על כך שהייתה ישיבה בפדובה בשנת קפ"ה, כלומר בימי חייו של ר' יוחנן טריוויש. ר' יוסף מספר לתומיו: 'נשאלתי מאחד מתלמידי הישיבה, יט אדר ראשון קפ"ה [1425] בפדואה לברר וללכך חידה אחת קטנה נמצאת בספר אחד, לעיין בה בחזקת ידי, ובראותי אותה הרהרתי בלבי קנתה כפי שכלי...' ³⁰. כלומר, כבר באדר קפ"ה הייתה ישיבה בפדובה שהיו בה 'תלמידים'. אין בכתב היד התייחסות ישירה נוספת לישיבה זו, אך בדברים אחרים שכתב בפדובה באותה שנה הוא מתייחס לאישים שעמם היו לו קשרים. מתוך כך אנו לומדים על שלושה אישים לפחות שהיו בין חברי הישיבה. באלול קפ"ה הוא כתב:

...מנחה היא שלוחה לשני מלכים המשתמשים בכתר השיר לעתים מזמנות אחרי מלאם כרשם (=כרסם) לחם ובשר: דת ודין ועמוד התלמוד, למחזיק ולמעוז להם ולא כיושבי קרנות. המשכילים יזהירו במאור מדע והשכל, ובכל חזון וחדות להם עשר ידות כאור שבעת הימים יאירו מר (=מעלת רבי) שלמה בכר (=בן כבוד רבי) שמואל ישר (=יחיה שנים רבות וטובות), שלם שמו ³¹ ושלמה משנתו, ור' יעקב בכר (=בן כבוד רבי) יקותיאל מטסקנילה ישרו.³²

27 ראו: ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 18 ואילך.

28 ראו: Nathan Porgès, 'Élie Capsali et sa chronique de Venise', *Revue des études juives*, 79 (1924), p. 33. נדפס מחדש במלואו (ללא הדילוגים במהדורת פורגס) בתוך: אליהו קפשאל, סדר אליהו זוטא, מהדורת אריה שמואלביץ ואחרים, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 245. הציטוט כאן הוא לפי מהדורת שמואלביץ.

29 משה אביגדור שולואס, חי היהודים באיטליה בתקופת הריניסאנס, ניו־יורק תשט"ו, עמ' 261 ואילך; הנ"ל, 'לימוד התורה אצל יהודי איטליה בתקופת הריניסאנס', חורב, י (תש"ח), עמ' 107, 111–113; מרדכי ברייאר, אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 40. לעומת זאת, בונפיל רואה בתיאור זה גזומה. ראו: ראובן בונפיל, 'טיוטת הצעה לייסוד ישיבה בדרום איטליה בשלהי המאה הט"ו', ספר זכרון להרב יצחק נסים..., בעריכת מאיר בניהו, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' רד.

30 כ"י מונטיפיורי (לעיל, הערה 20), דף 118א; ההדגשה שלי. ר' יוסף זארק שהיה בה בשנת קפ"ה – ראו שם, דפים 54א, 114א–ב, 118א–ב.

31 הוא רימוז לכך ששם משפחתו הוא 'שלם'. הוא בנו של חכם קטלאני ידוע מגירונה – ר' שמואל שלם

את האווירה בחוגי הלומדים האלה בפדובה בשנת קפ"ה מאפיינת גם התעניינותם בשירה ובדקדוק ולא רק בגמרא ובספרות ההלכה, וכמוה גם אווירת התחרות וההתערבות. ואין פליאה בדבר, שהרי אחד מהם, קטלאני במוצאו, התחנך ברוח זו בארץ מוצאו, ולא בכדי מצא יוסף זארק הקטלאני, מדקדק ומשורר, מסילות אליהם. שני אישים אלה הם ככל הנראה האישים המתערכים ביניהם³³ בכ"ו באדר ראשון קפ"ה בפדובה על הכתיב והדקדוק הנכונים של השם 'פינצי'. הם מפקידים את דמי ההתערבות בידי ר' אליה ב"ר מנחם, הוא ר' אליה מלה-מאסה,³⁴ מגדולי חכמי איטליה, שהיה גם הוא בפדובה באותה העת, וממנים את יוסף זארק לשופט. יוסף זארק מכנה אותם שם 'שני משכילי הדור'. מסתבר שגם אליה מלה-מאסה היה חבר ביישיבה, לפי מקומו בחבורה. והלוא על אליה זה כתב משה מריאטי, שאת 'שטתו' – כלומר את חידושיה על התלמוד – למדו באיטליה, וקהילה כלשהי (בולוניה?) קראה לו במכתב רשמי 'מורנו';³⁵ לימים (בשנת קצ"ז) הפך לרבה של ירושלים. כלומר, נראה שחברים אלה לא היו מתלמידים צעירים אלא לומדים בוגרים, מלומדים בזכות עצמם, כדרך שהיו הלומדים ביישיבת ר' יהודה מסיר לאון או ביישיבתו של המהר"ק במחצית השנייה של המאה החמש עשרה.³⁶

נמצא אפוא שבשנת קפ"ה פעלה ישיבה בפדובה, ושמות כמה מחבריה נחשפו בפנינו. שניים מן החברים בה, שפרטים על מוצאם נודעו לנו, היו קטלאני ואיטלקי. אופי הישיבה היה שונה מן הישיבות האשכנזיות בכך שהחברים בה עסקו בחזונו בלימוד של דקדוק עברי

ב"ר שלמה. כמה מתשובותיו של זה נדפסו והוא נזכר בתשובות הריב"ש. ראינו לכך ששלמה הוא בנו, ולא בנו של שמואל אחר, יש בעובדה ששם משפחתו הוא 'שלם', משפחה ידועה של חכמים מקטלוניה. ואולם הדבר גם עולה מן העובדה שר' יצחק בונפוש, חתנו של הריב"ש, דרש את שמו של האב (שמואל) באחת מתשובותיו (שו"ת המיוחסות לריב"ש, מהדורת מצגר [לעיל, הערה 6], ב, סימן טו, עמ' לא): 'ידעתי אחי ידעתי שדברי הרב השלם שלמן שמו ושלמה משנתו'. ברור שיוסף זארק דורש את אותה הדרשה ורומז לאותה משפחה. שימוש רווח במליצה זו: 'שלם אתה ושלמה משנתך', ראו: שו"ת ריב"ש, שם, סימן רצו. ר' יוסף זארק הכיר את תשובתו של ר' יצחק בונפוש, שכן היא הייתה חלק מסדרת תשובות שעסקו בו עצמו ובסכסוך שנתגלע סביב השידוך שלו בגירונה, והוא משתמש באותו משחק מילים לגבי בנו. על פרשת השידוך של ר' יוסף זארק בגירונה שנתבטל, ראו במאמרי (לעיל, הערה 17), ליד הערות 20–22. על ר' שמואל שלם ראו גם להלן, במבוא לנספח ג.

32 כ"י מונטיפיורי (לעיל, הערה 20), דף 114ב. הוא קורא לר' יעקב מטוסקנילה 'המשכיל'; שם, דף 117ב. וראו גם: 'המשכיל ר' יהודה בכר בנימן מהר פולצאנו' (שם, דף 112ב), שעבורו העתיק כתב יד בפדובה באותה השנה. על ר' יעקב מטוסקנילה ראו: משה דוד קאסוטו, היהודים בפרינצי בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשכ"ז, עמ' 30–31, 96–97, 191 והערה 1. וראו גם ידיעה מפרינצה משנת 1449, אצל גורית פסטרנק, ביחד ולחוד: כתבי יד עבריים בפרינצה במאה החמש-עשרה – עדויות למפגש בין יהודים לנוצרים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט, עמ' 131 והערה 217 (שימש עד במכירת עשרה כתבי יד).

33 ולא בני משפחת פינצי, כפי שסברתי בעבר (ראו: הקר [לעיל, הערה 4], עמ' 252 והערה 5), וסימן לכך הוא כינוי העקבי 'משכילי'.

34 ראו: הקר, שם, עמ' 242–244, 249–251.

35 שם, עמ' 243–244, 255.

36 ראו: שולוואס, לימוד התורה (לעיל, הערה 29), עמ' 114–115; בוינפיל (לעיל, הערה 27), עמ' 18–23.

ובכתיבת שירה, איגרות וחרוזים, ואף התעניינו בחידות. פעילות כזאת הייתה מקובלת בשיבות בחצי האי האיברי ובחבלי צרפת שהיו תחת שלטון קטלוניה וארגון, וכן בשיבותיה של דרום צרפת בימי הביניים המאוחרים. אין אנו יודעים לפי שעה אימתי הוקמה הישיבה בפדובה, כמה זמן נתקיימה ומי הקים אותה ועמד בראשה. האם היה זה ר' יוחנן טריוויש, שלפנים הקים ישיבה ועמד בראשה בצרפת,³⁷ וכנראה עמד בראש ישיבה גם בסבויה, ועתה, משנתמנה לרבנות בפדובה, ייסד בה ישיבה? והלא תפקידו המרכזי של הרב באיטליה של תקופת הרנסנס היה לדאוג ללימוד התורה במקום מושבו.³⁸ מכל מקום, אופייה ואווירתה של ישיבה זו, כפי שהם עולים מן המקורות שלפנינו, היו שונים מאלה של הישיבה ה'אשכנזית' באיטליה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה.

עניין זה מוליך אותנו לסוגיה נכבדה יותר: כיצד ובידי מי עוצבו חיי התרבות, ההלכה והפסיקה ביהדות איטליה במאה החמש עשרה? ישעיה זנה טען כי 'היסוד הצרפתי גבר ביחוד בשכבות העליונות של הצבור היהודי, בחוגי הבנקאים והרופאים שהיוו את חוט השדרה של חיי הקהילות באיטליה אז'. זנה ביסס את דבריו בעיקר על ממצאי ההדפסה של ספרי הפוסקים במחצית השנייה של המאה החמש עשרה ובמאה השש עשרה,³⁹ ויצא נגד ההדגשה היתרה של היסוד האשכנזי. גם אם יש מן החוקרים הסבורים שהוא הרחיק לכת בתיאוריו, הרי מחקרים שנערכו בשישים השנים האחרונות חשפו את השפעת היסוד הרבני הצרפתי על תרבותם של יהודי איטליה בשנים שבין אמצע המאה החמש עשרה לאמצע המאה השש עשרה.⁴⁰ נתברר שמקומם של יוצאי צרפת וקטלוניה בעולם הרבני באיטליה היה נרחב ועמוק

37 על ישיבתו בצרפת ראו: שו"ת הריב"ש, מהדורת מצגר (לעיל, הערה 6), סימנים רע-רעא. עדויות של אחד מתלמידיה, שהגיע לישיבה מספרד ולימים הפך לאחד מגדולי חכמי אלג'יריה, על דברים ששמע מפיו בישיבה, ראו: שמחה אסף, 'פירוש התורה לרבינו אפרים ז'ל', מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט ז'ל, בעריכת שלום בארון ואלכסנדר מארכס, ניו-יורק תרצ"ז, עמ' ג-ד (בספרות הענפה על ר' יוחנן ועל ישיבתו בצרפת – ראו למשל: קון [לעיל, הערה 1], עמ' 215–216 – נפקד מקומן של עדויות אלה).

38 בונפיל (לעיל, הערה 27), עמ' 68 ואילך (על פי כתבי המינוי של הרבנים מן המאה השש עשרה. כתבים כאלה, אם היו במאה החמש עשרה, לא הגיעו לידינו).

39 ישעיה זנה, 'טיוולים במקום שהמציאות והספר – היסטוריה וביבליוגרפיה – נושקים זה את זה', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, בעריכת שאול ליברמן, חלק עברי, ניו-יורק תש"י, עמ' רט-רלה (הציטוט מעמ' רי). ממחקרים שנערכו לאחרונה מתברר שגם מספר המהגרים מפרובנס ומצרפת לצפון איטליה במאה החמש עשרה היה גדול מכפי שסברו בעבר. ראו למשל: Elisabeth Borgolotto, 'Juifs Provençaux et Juifs Français dans les sources Florentines au XVe siècle', *L'Expulsion des Juifs de Provence et de l'Europe Méditerranéenne (XVe–XVIe siècles)*, ed. Danièle Iancu-Agou, Paris 2005, pp. 141–148; Michele Luzzati, 'Juifs originaires du Midi de la France en Piémont (XVe–XVIIIe siècles)', *ibid.*, pp. 131–140

40 ראו למשל: יוסף גרין, 'משפחת טרבוט', סיני, מ [עט] (תשל"ז), עמ' קמז-קסג; יצחק וידלוב, 'מי הוא "חכם ופוסק איטלקי"? לתולדות משפחת רבנים צרפתי-איטלקית מן המאה הט"ז והט"ז', *איטליה, י (תשנ"ג)*, עמ' ט-טז; וולף (לעיל, הערה 25), עמ' 151–180; idem, 'Admiration and Apathy, Maimonides' Mishneh Torah in High and Late Medieval Ashkenaz', *Be'erot*

הרבה יותר ממה שהחוקרים שיערו קודם לכן, בפרט לאחר בואם של חכמי הצרפתים מסבוכיה ומפיימונט אל צפון איטליה ברבע השלישי של המאה החמש עשרה. עתה מתברר שפעילותו של יסוד זה קדמה לכך, והחלה כבר בראשיתה של המאה הזאת. ותעיד על כך גם פעילות זו וגם ההשתלבות הנוחה של גורמים יוצאי צרפת, קטלוניה וארגון בתוך הקהילות של יהודי צפון איטליה, שבאה לידי ביטוי נרחב בהתכתבות של יוסף זארכ אשר נשתמרה ב'ניב שפתיים'.⁴¹

ואמנם עולה ממנה, בין השאר, שלא רק ר' יוחנן טריוויש התגורר בקהילות צפון איטליה בכלל ובפדובה בפרט, ושימש שם ברבנות, אלא גם שאחד מבניו חי שם. לכן זה, חיים בן יוחנן, שפרטים עליו לא נודעו עד כה,⁴² היה בן בשם יוסף ובת בשם מרונה (כשם דודתה); יוסף בן חיים טריוויש שימש ברבנות בפדובה ברבע השלישי של המאה החמש עשרה.⁴³ מן האגרות העוסקות בהם ניתן ללמוד על מידת התערותם בסביבתם החדשה, ועוד יותר מכך על הכבוד הרב שבני משפחת טריוויש זכו לו בצפון איטליה במחציתה הראשונה של המאה החמש עשרה.

מקור נוסף,⁴⁴ שיצאו עליו עוררין לאחרונה,⁴⁵ הוא איגרת שכתב ר' יוחנן טריוויש בוונציה בכ"ו בתמוז קס"ב (1402). איגרת זו שופכת אור על אישיותו של ר' יוחנן ועל קשריו עם יהודי קטלוניה וארגון. האיגרת נשלחה לפיררה, ולנוסח שבידינו הוסיף המעתיק, ר' משלם די בלאניש שנזכר לעיל, מידע והסבר. באיגרת מתגלה ר' יוחנן כתועמלן משיחי המפיץ ידיעות על עשרת השבטים והתגלותם. הוא מספר, כמשיח לפי תומו, שרבי חסדאי קרשקש היה 'מורי'. מידע זה חשוב מאוד להבנת פעולותיו בתקופות שונות של חייו. פנייתו לריב"ש, לר' חסדאי קרשקש ולחכמים אחרים בקטלוניה בשנת 1386, במהלך המחלוקת על רבנות צרפת, מקבלת עתה פנים חדשות. אף מובן מדוע בהיותו בצפון איטליה בשנת 1399, כשנתבקש יחד עם אחיו לפסוק בסכסוך סביב הגירושין בפאנו, פנה ר' משלם מבלאניש אל אותם חכמים מקטלוניה ואליהו (ועד אלג'יריה הגיעה הפנייה, אל הריב"ש והרשב"ץ).⁴⁶ חכמי קטלוניה היו לא רק המורים של סבו ושל אביו אלא שהוא ראה בהם גם את מוריו שלו. יתר על כן, גם תועמלנותו המשיחית באיגרת מסתברת יפה על יסוד ידיעותינו על ר'

Yitzhak: Studies in Memory of Isadore Twersky, ed. Jay M. Harris, Cambridge, MA–London 2005, pp. 449–453

41 עניין זה יתברר במחקר אחר ואין כאן מקום להרחיב בו.

42 זכרו לא נודע כלל עד כה, וממילא בכל הספרות הביגרפית על משפחת טריוויש נפקד מקומו. לאחרונה קבע בארדלה (לעיל, הערה 24), עמ' 211–212, על פי תעודות ארכיוניות, שהיו לו שלושה בנים (Joseph, Agin, Mosse) ושלוש בנות (Rosa, Marrona, Miriam). הם חיו עמו בשמברי בשנת 1413 יחד עם אמם (Anna), וזו המשיכה לחיות שם עד 1433. במקום Agin יש לקרוא Aquim, או Aquim, שהוא חלופה לשם 'חיים'. ראו: קרפי (לעיל, הערה 26), עמ' 182 והערה 88.

43 ראו להלן, נספח ב.

44 ראו להלן, נספח ג, בירור ענייניה של איגרת זו, זיהוי הנזכרים בה ונוסחה המדויק.

45 מוטי בנמלך, 'מעבר לסמבטיון: תמורות בדימויים של עשרת השבטים והציפייה לשובם בראשית העת החדשה', ציון, עז (תשע"ב), עמ' 491–494, 521–525.

46 ראו לעיל, ליד הערות 12–15.

חסדאי קרשקש, שהיה מעורב בפעילות משיחית בציבור בעקבות מאורעות קנ"א (1391) והשנים שלאחריה.⁴⁷ כידוע, ר' חסדאי קרשקש היה מעורב בפעילותו של ה'נביא' ר' משה בוטריל,⁴⁸ ומיוחסת לו איגרת משיחית שהופצה בקהילות ישראל – אף מחוץ לספרד.⁴⁹ באיגרת זו, שהאותנטיות שלה מבוררת להלן, מעיד ר' יוחנן כי סוחר שנלווה אל שליחי פרישטו ג'ואן היה מקורב אל יהודי בשם אנשלם אשתרוק, והוא ש'גלה לו בסתר לאנשלום אשתרק הנ"ל ואמר לו הנזכר, להודיע גם זה אל מורי הרב אנחסדאי קרקרש ס"ט (כך!). מי הוא אנשלם אשתרוק הנזכר, שר' יוחנן טריוויש תולה בו את סיפורו? ככל הנראה הוא היה איש ידוע ונכבד מחכמי גירונה, שפעלו בה בסוף המאה הארבע עשרה. בשאלות ותשובות הריב"ש, סימן רכ, נדונה שאלה על תלמיד חכם שפלוני זלול בכבודו וחכמי העיר דנים בדינו של הפוגע. הם פנו אל הריב"ש לקבל את חוות דעתו, ואחרי חתימתם נכתב: 'גם החכם גשתרוק'⁵⁰ שולם הודה לדבריהם בכתבו וז"ל (=וזה לשונו): מה אני לבא אחרי החכמים השלמים ולשנות אחר דבריהם הנעימים. נאום דורש שלום תורתך התמימה אשתרוק שולם.⁵¹ כותב המכתב הכיר את אישי קטלוניה וחכמיה היכרות אישית, וידע שאנשלם אשתרוק עומד בקשרים עם סוחרים העוסקים במסחר במזרח והוא מקורב לרבי חסדאי קרשקש. רק אדם שהכיר את המציאות בקטלוניה ובארגון בסוף המאה הארבע עשרה יכול היה לדעת פרטים מסוג זה.⁵²

- 47 על פעילותו המשיחית של ר' חסדאי קרשקש ראו: יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 319–320, 531–532.
- 48 בער (לעיל, הערה 14), עמ' 718–720; יעקב זוסמן, 'שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטריל', קובץ על יד, ו [טז] (תשכ"ו), עמ' 295–297, 324–325. בידי מקורות נוספים על בוטריל.
- 49 ראו: אהרן יעלינעק, בית המדרש, חדר ששי, ד"צ: ירושלים תשכ"ז, עמ' XXXIV, 141–143. וראו שם, עמ' 140–141: "...הגיעו אלינו כתבים ששלח ר' חסדאי קרשקש מטוניס. דעו לכם... כי בניסן יהיה לכם אותות ומופתים גדולים... עד כאן העתקנו מן הכתב שבא אלינו מטוניס' (התמיהה של בער ואחרים על שהותו של קרשקש בטוניס מתיישבת יפה אם הדברים יובנו כך: הכותבים מספרים שהמכתב הגיע אליהם מטוניס [שבה התיישבו, אחרי 1391, אנשים שברחו מקטלוניה וממורקו], והוא מכתב ששלח קרשקש והועתק שם; ולא שקרשקש שלח אותו משם). פעילות של כתיבת מכתבי תעמולה משיחיים בספרד נזכרת גם במקור הנזכר אצל בער (לעיל, הערה 47), עמ' 719: 'זיעבירו קול במחנה העברים ולשלח ספרים על כנפי נשרים כי קרובה ישועתנו לבוא ולהגלות'.
- 50 דברים תמוהים כתב בנמלך (לעיל, הערה 45), עמ' 524 והערה 154, על אנשלם אשתרק, שכביכול שמו הוא: 'פרפרזה של המחבר (האנונימי הבדוי, לפי דעתו – י"ה) על שמו של ישעיה אסטרוק יריבו המר של טריויס (אנשלם = אין שלום). ואולם דברים אלה אינם יוצאים מכלל השערה. והלוא הקידומת 'אנ' היא קידומת הנוהגת בקטלוניה כציון של כבוד, כדרך ש'דון' שימש בקסטיליה. ואכן ניתן לראות בטקסט הזה את הציון 'אנחסדאי' קרשקש.
- 51 שאלות ותשובות הריב"ש, מהדורת מצגר (לעיל, הערה 6), סימן רכ, עמ' רעד. נוסח אחר של תשובה זו נדפס על פי כתב יד בידי ליאון אריה פלדמן, 'תשובות חכמי גירונה אודות זלול בכבוד תלמיד חכם', סיני, פט (תשמ"א), עמ' א-ה (בנוסח זה חתום אסטרוק שלם עם חכמי גירונה ולא בנפרד). המהדיר מבקש לזהות את 'אסטרוק שלם' עם שמואל שלום (שזהותו תידון להלן, במבוא לנספח ג), אך זה אינו סביר (ראו: פלדמן, שם, עמ' ה, הערה 46).
- 52 לבירור פרטים נוספים ראו להלן, במבוא לנספח ג.

נמצא שר' יוחנן, שהכיר מקרוב את המציאות בקטלוניה ובארגון, קיבל שמועות משם ושמע שמועות בוונציה ונפתה להאמין בהן. מכרו שישב בפיררה באותה עת, משלם ב"ר יצחק ב"ר ששת די בלאניש, מן העיר Blanis שבקטלוניה,⁵³ הכיר גם הוא את חכמי קטלוניה בדורו ואישש את דברי ר' יוחנן. גם מדבריו מבורר שהשמועות הגיעו מספרד לאיטליה ושם היה קרקע צמיחתן, כחלק מן התסיסות המשיחיות שם אחרי קנ"א וחישובי הקץ לשנת קס"ג. אנו רואים אפוא שהמהגרים הקטלאנים שהגיעו לאיטליה הצפונית אחרי קנ"א קיימו קשרים ביניהם, ובד בבד גם שמרו על זיקה לחכמי ארץ מוצאם ולהלכי הרוח שרווחו בה. ר' יוחנן טריוויש הצרפתי תלמידם המשיך להיות מושפע מהם והרגיש כאחד מהם. הוא נתן אמן בידיעות שהגיעו אליו מגירונה (כל האישים המעורבים בסיפור קשורים בעיר זו) ובשמועות שנפוצו בוונציה.⁵⁴

לסיכום, נתברר שר' יוחנן טריוויש, שהיה אחד האישים הבולטים בתקופתו, כיהן תקופה ידועה כרב בקהילת פדובה, השיב לשאלות מקהילות בצפון איטליה, וישב שם לסירוגין לפחות בשנים 1398–1409. מצאנו שגם ישב בפדובה והיה בוונציה, ויש מקום להשערה שהוא זה אשר ייסד את הישיבה שפעלה בפדובה ב-1425, אשר כמה מחבריה זוהו במאמר זה. ישיבה זו הייתה שונה באופייה מן הישיבות האשכנזיות שפרחו בצפון איטליה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה, ובצד התלמוד עסקו בה גם בלשון ובשירה. זוהי לפי שעה הישיבה הקדומה ביותר שנודעה לנו באותה תקופה. מלבד ר' יוחנן השתקעו בצפון איטליה גם בנו חיים ובני משפחתו, ובני המשפחה זכו ליחס חם ואוהד. כמו כן נתבררו זיקותיו של ר' יוחנן לקטלוניה ולחכמיה, ונתבררה נהייתו אחר השמועות המשיחיות של זמנו. בכך הצטרף לדמויות בולטות אחרות בקרב יהודי חצי האי האיברי במוצאי ימי הביניים שנסחפו אחר תקוות משיחיות עממיות והפכו לתועמלניהן, מר' חסדאי קרשקש ועד ר' יצחק אברבנאל.

53 ראו לעיל, הערות 13–14, ולהלן, במבוא לנספח ג.

54 על שהייתו של ר' יוחנן בוונציה יש להעיר, שבשנת 1402 לא הורשו יהודים לגור דרך קבע בוונציה אלא באופן יוצא מן הכלל (רופאים). הכוונה היא בוודאי לכך שהוא גר במישטרי (Mestre), וכמקובל, היהודים קיבלו רשות שהייה של חמישה עשר יום בוונציה ושבו למישטרי, וחוזר חלילה. על כל פנים, בין 1397 ל-1408 לא הורשו יהודים לגור בעיר דרך קבע. ראו: Benjamin Ravid, 'The Legal Status of the Jew in Venice to 1509', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 54 (1987), pp. 180–184; Reinhold C. Mueller, 'The Jewish Moneylenders of Late Trecento Venice: A Revisitation', *Mediterranean Historical Review*, 10 (1995), pp. 214–215

נספחים

א. פנייתה של קהילת פיררה בשאלת נישואי מינקת בתוך כ"ד חודש

בחלק החמישי של ספר 'ניב שפתים',⁵⁵ הכולל איגרות 'למשא ומתן בין יחיד לרבים ובין רבים ליחיד ובין קהל לעדה',⁵⁶ מצויות שתי איגרות שנשלחו מטעם קהילת פיררה כדי לקבל את חוות דעתם ההלכתית של חכמים בסוגיית נישואיה של מינקת. ראשי קהילת פיררה ביקשו לדעת מה לעשות באישה מקהילתם ששירכה דרכה, ואחר שנתקדשה נתברר שהיא הרתה קודם לכן לאיש אחר. חתנה המיועד ביקש לשאתה אף שהרתה לאחר, ומשילדה את תינוקה הם ביקשו להתחתן. ואולם, על פי ההלכה היה עליהם להמתין עשרים וארבעה חודשים, כפי שמחויבת כל יולדת – אלמנה, גרושה או אישה שילדה מחוץ לנישואין – כדי שהתינוק לא ייפגע ויוכל לינוק את חלב אמו. אף שזו הייתה ההלכה המקובלת על רוב הפוסקים הגדולים,⁵⁷ היו כאלה שסברו כי במקרה שהאם לא הניקה כלל ואין בדעתה להניק והיא מסרה את התינוק למינקת, היא אינה חייבת להמתין בנישואיה. הם נסמכו על דעות מעין אלה של חכמי התלמוד ועל תקדימים הלכתיים שונים.

שתי האיגרות של קהילת פיררה נכתבו בידי יוסף זאק.⁵⁸ האיגרת הראשונה הופנתה אל ר' שלמה המכונה זלמן כ"ץ מנירנברג (מהר"ך), ששימש רב וראש ישיבה בעיר זו בשנים 1413–1444 (שנת מותו).⁵⁹ הוא עמד בקשרים ענפים עם כמה מחכמי דורו, ובהם מהר"ל, ר' יעקב וייל ור' יוחנן טריוויש.⁶⁰ לא נודע לנו אם הפנייה מפיררה הגיעה לידי וואם השיב עליה, אם כי נשתמרו פניותיו למהר"ל ולר' יעקב וייל בשאלה הלכתית זו.⁶¹ ואולם, ברור שפניותיו אלה אינן קשורות בשאלתם של פרנסי פיררה, מכיוון שהן אירעו קודם לפנייה מפיררה.⁶²

הסוגיה הנדונה בשתי האיגרות העסיקה רבות את חכמי אשכנז ואיטליה במאות החמש עשרה והשש עשרה. הסיבה לסירובן של המשפחות ושל הנשים (אלמנות, גרושות או נערות ששירכו דרכן) להמתין כ"ד חודש נבעה מן החשש שהחתן המיועד לא יסכים להמתין זמן כה ארוך והשידוך יתבטל, וביטול האירוסין יביא לאיבוד כסף רב ואף עלול לעורר סכסוכים

55 ראו לעיל, ליד הערה 17.

56 ניב שפתים (לעיל, הערה 17), דף א1.

57 וראו למשל להלן, הערות 82–84.

58 הוא חתום רק על הראשונה. הואיל וחטיבות שלמות באיגרת השנייה זהות מילולית לאיגרת הראשונה ברור שכך הוא. היעדר חתימה באיגרת השנייה, כמו גם היעדר כתובת ושם של הנמען בראשה, נובעים מכך שהן לא הועתקו בידי העורך (בנו שאלתיאל) ששיבץ את האיגרת בחיבור.

59 ראו עליו בהרחבה: יובל (לעיל, הערה 1), עמ' 21–58.

60 שם, עמ' 26–42.

61 ר' יעקב מולין (מהר"ל), שאלות ותשובות מהר"ל, מהדורת יצחק סק, ירושלים תש"ם, סימן קד, א, עמ' קצט–רא: שאלות ותשובות רבינו יעקב וייל (לעיל, הערה 7), א, סימן עג, עמ' צא–צג.

62 מהר"ל נפטר בכ"ב אלול קפ"ז (1427) והשאלה מפיררה מאוחרת לשנת 1429.

בין הצדדים. חכמים רבים השיבו תשובות בסוגיה זו והתייחסו למקרים שונים ומגוונים באשכנז ובאיטליה, הן במאה החמש עשרה הן במאה השש עשרה.⁶³

לפי המידע שנמסר לראשי קהילת פיררה, ר' יוחנן טריוויש התיר בעבר לאישה במצב דומה להינשא בתוך כ"ד חודש, כי לא היניקה את תינוקה כלל ולתינוק הייתה מינקת. על כן ביקשו ממנה להשיב מה דעתו (האיגרת הראשונה) ומחכם אחר בן זמנו של ר' יוחנן טריוויש, ששמו נעדר מן האיגרת, שימסור להם אם נכון הדבר שר' יוחנן פסק כך בהיותו רב בפדובה, שכן לדבריהם: '...ובלעדיך אין אתנו מיתר פלטת הזקנים... אריות שבחבורה אשר האריכו ימים אחרי חכמי הדור השלמים' (האיגרת השנייה). כמו כן הוא נשאל אם 'בא מעשה כיוצא בזה בימך', ומה דעתו בסוגיה זו. כפי שנכתב לעיל, האיגרות הללו נכתבו בין השנים 1429–1444,⁶⁴ ועל הנמען של האיגרת השנייה נאמר: 'כי מעיר הקדש נקראת בהיות כסא כבוד תורת מורנו החר' יוחנן זצ"ל בעיר פדואה' (ההדגשה שלי). כפי שהראינו לעיל, ר' יוחנן היה באיטליה בין השנים 1398–1409 (ואפשר שגם לאחר מכן שהיה בה תקופות קצרות, אם כי קשה להניח ששימש ברבנות בקהילת פדובה בעודו מתגורר בסביבה).

מי הוא החכם שהאריך ימים עד לאחר 1429, ישב באיטליה בעשור הראשון של המאה החמש עשרה ונקרא לירושלים בתקופה שבה כיהן ר' יוחנן טריוויש כרב בפדובה? אין בידי להשיב תשובה על שאלה זו, ואולי ימצאו בעתיד נתונים המאפשרים את זיהויו. ואולם, אפשר להציע מספר חכמים שאולי בהם מדובר: ייתכן שאותו חכם הוא ר' שבתי קפשאל, מאבות אבותיו של ר' אליהו קפשאל, ששימש נגיד בירושלים⁶⁵ בשנים אלה, אף שלא נודע אם האריך ימים. ואולי הכוונה היא לר' לוי טרבוט צרפתי 'איש ירושלים', שהיגר מצרפת לאיטליה ומשם הגיע לירושלים.⁶⁶ ושמו הוא אברהם בן יצחק הירושלמי, שהיה בצפון איטליה באותן שנים אך לא נודעו מעשיו לאחר מכן.⁶⁷ ואולי הייתה הפנייה אל ר' אליה ב"ר מנחם מלה-מאסה, שכאמור לעיל ישב בפדובה בשנת קפ"ה ועלה לירושלים דרך מצרים בשנת

63 ראו למשל: שאלות ותשובות ר' ישראל מברונא, ירושלים תש"ך, סימן קצו-קצז; ר' ישראל איסרליין, ספר תרומת הדשן, בני-ברק תשל"א, סימנים רטז-ריז; ר' יהודה מינץ, שאלות ותשובות, ירושלים תש"ם, סימן ה; ר' עזריאל ב"ר שלמה דאיינה, שאלות ותשובות, מהדורת יעקב בוקסנבוים, א, תל-אביב תשל"ז, סימנים קמא-קמג. ר' יצחק למפרונטי (פחד יצחק, מהדורת ברוך מרדכי כהן, ב, ירושלים תשכ"ו, ערך 'אשה', עמ' תקעא-תריח) כינס מידע רב והעתיק תשובות רבות של חכמי המאות השש עשרה והשבע עשרה (כולל תשובות ר' משה פרוינצאלי שנדפסו מכתב יד. ראו: שאלות ותשובות רבנו משה פרוינצאלי, א, ירושלים תשמ"ט, סימנים ק-קא). וראו גם: יעקב בוקסנבוים (מהדיר), שאלות ותשובות מתנות באדם, תל אביב תשמ"ג, סימנים קפה-קפו (תשובות אלה ותשובותיו של ר"מ פרוינצאלי נכתבו כתגובה לשאלותיו של ר' יוסף טריוויש, נינו של ר' יוחנן טריוויש, שלא ידע כי אבי סבו בסוגיה זו. ראו: פחד יצחק, שם, עמ' תקצד-תקצט). וראו גם: שו"ת מהר"ם פדוואה, ירושלים תש"ם, סימן ל.

64 ראו לעיל, ליד הערות 21–23.

65 יוסף הקר, 'הנגידות בצפון-אפריקה בסוף המאה החמש-עשרה', ציון, מה (תש"ם), עמ' 127–128.

66 גרין (לעיל, הערה 40), עמ' קנה, קנה.

67 ראו עליו: אלחנן ריינר, 'בין אשכנז לירושלים: חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר "המוות השחור"', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 54–60.

קצ"ז? בכתב יד 'ניב שפתים' מצויות מספר איגרות של אחד מנחם ב"ר יהודה ירושלמי (דפים 48ב-49, 132א-133א), ואולי הוא הנמען? ומלבד אלה גם ר' נתן איגר, בן דורו של ר' יוחנן ומגדולי חכמי הדור, עלה לארץ ישראל לאחר שנת 1430 ועמד בקשרים עם ר' יוחנן.⁶⁸ ומכלל השערות לא יצאנו.

איגרת א: שאלת יהודי פיררה למהרז"ך

גב הכתב: [156א] רבא בעמיה מדברנא דאומתיה⁶⁹ מעבדוהי קשוט ודין כל ארחתיה⁷⁰ הנכבד הה"ר שלמה ישרי⁷¹ המכונה זלמן.⁷² מפני חרב הפריצות נטושה⁷³ ודרך פרישות ויראת חטא נטושה, ודור טהור שכלו זכאי בעיני אלים ואדם,⁷⁴ לתורה ולתעודה⁷⁵ להכין אותה ולסעדה,⁷⁶ וחכמים ונבונים⁷⁷ ונשואי פנים, אשר מקדם היו לענוה ראש⁷⁷ לדורנו אבדו, ואין אתנו מבין שמועה ודעה יורה⁷⁸ ודי כתבא⁷⁹ יכיל למקרי, עד אשר קמו תרבות המתפרצים ועדת עריצים, אשכולות מרורות לענה וראש⁸⁰ בגאותם וגאונם. ויעשו בהרהור יצרם כרצונם ולא חסו ולא השגיחו לכבוד תורתנו הקדושה. כי נמצא בעירנו פה בפירארה בחור אחד קדש בחורה אחת [156ב] בחזקת צנועה ופנויה ונמצאת בבטן המלאה ולא ממנו, ולא הוכר עוברת בעת קדושה והבחור שמע ונתפייס ואחרי לדתה נתנו הולד למינקת ולא הניקתו אשר ילדתו. והבחור הוא רוצה ליכנס בחפה עמה ויעבר עליו מה.⁸¹ והיא גם היא אשר חלב דדיה לתוך פי ולדה לא נתנה לכך נתכונה. וכי ראינום מתעסקים בצרכי החפה חפשנו ודרשנו ובדקנו בספרי הגאונים הפוסקים אשר הגיעו לידינו ספריהם ולפי הנראה לנו מדעת ה"ר במזל בפרק יא' מהלכות גרושין⁸²

68 יובל (לעיל, הערה 1), עמ' 180-181.

69 בבלי, כתובות יז ע"א; ביטוי רווח בספרות התשובות.

70 מעשיו אמת ודרכו משפט. על פי דניאל ד, לד.

71 יהיה שנים רבות וטובות.

72 ר' זלמן כ"ץ מנירנברג, ראו עליו לעיל.

73 על פי ישעיה כא, טו. האות ש' מכוסה דיו.

74 משלי ג, ד.

75 ישעיהו ח, כ. ביטוי רווח בספרות התשובות.

76 ישעיהו ט, ו. והשוו לתשובת ר' שמואל ממדינה, שאלות ותשובות מהר"ק החדשים, מהדורת אליהו דב פינס, ירושלים תש"ל, סימן מג, עמ' 187. ויש לתקן שם, במקום 'להבין' – 'להכין'.

77 משחק מילים על איכה ג, יט: 'זכר עניי ומרודי לענה וראש'.

78 צירוף רווח בספרות השאלות והתשובות של התקופה.

79 דניאל ה, ה.

80 דברים לב, לב ואיכה ג, יט.

81 בכל תנאי ומצב.

82 משנה תורה, הלכות גירושין, יא, כה-כו: 'וכן גזרו חכמים שלא ישא אדם מעוברת חברו ומינקת חברו... שמה יזק הולד בשעת תשמיש שאינו מקפיד על בן חברו. ומניקה שמה יתעכר החלב והוא אינו מקפיד לרפאות החלב בדברים המועילין לחלב כשיתעכר. כמה הוא זמן היניקה – כ"ד חדש... אפילו נתנה בנה למניקה או שגמלתו בתוך כ"ד חדש לא תנשא'.

ובספר עמודי גולה בחשבון נ⁸³ ובפסקי דינין מהרר' מנחם זל מריקנטי⁸⁴ כלם הסכימו לדעת אחת שצריכי[ן] להמתין כ'ד חדש בין שגמלתו או שנתנתו למיניקה. על כן צוינו לבחור לאחר ולעכב זמן חפתו עד יתברר דין זה על בוריו ועל אמתתו⁸⁵ מפי קדשת תורת אמת בפיהם⁸⁶ ובלבבכם⁸⁷ ולא תהיה לנו זאת לפוקה ולמכשול⁸⁸ עון חס ושלו[ם]. וכי הבחור הנזכר מסרב לצוינו זה ברחובות קריה מורה לעצמו ונותן קולו שהיא מותרת לו מפילי[ם] אנו, קצת יחידי קהלנו זה, תחנונינו לפני מנורת [157א] מאור תורתך כי רבה היא, ה'הר' שלמה ישרו המכו[נה] זלמן,⁸⁹ אשר לכל דבר שבקדשה⁹⁰ מזומן, תשובתך הרמתה אלינו תזל כטל⁹¹ והיתה בפינו ובלבבנו כנפת צופים וכמן, לדעת כדת מה לעשות⁹² ואם יש שום צד התר בזה. ואם יצטרך לערוך שלחן⁹³ שאלתנו זאת לפני בני הישיבה,⁹⁴ או אם צריכי[ן] להמתין.⁹⁵ ויהי מורא מצותכם על הבחור, לא יטה ימין ושמאל,⁹⁶ מכל אשר מפי בית דינכם הגדול יצוה, ויזהר בגחלתם שמא יכוה.⁹⁷ וברב ענותנותך השיבנו דבר כחכמתך רחבת ידים,⁹⁸ והיית לנו לעינים,⁹⁹ ושמענו לקולך כי עיני כל ישראל עליך.¹⁰⁰ ובמצות יחידי שרידי נכבדי בני ברית קהלנו זה וברשותם, הנה נא ערכתי מלין¹⁰¹ כפי קצר השגתי¹⁰² דברים, הדברים כהויתם, נבער מדעת קדושים¹⁰³ יועיד עליו דנא כתבא די רשים¹⁰⁴ יוסף ב' יהודה זארק¹⁰⁵ נבתי¹⁰⁶.

83 ספר עמודי גולה, הוא ספר מצות קטן (סמ"ק) לר' יצחק ב"ר יוסף מקורביל, סימן קפ. ראו: יצחק יעקב הר' שושנים-רוזנברג, ספר הסמ"ק מצוריד, ב, ירושלים תשל"ז, עמ' צד-צה (ויש מהדורות שבהן זה סימן קפג; מספר הסימן כאן שגוי).

84 פסקי הלכות לר' מנחם מריקנאטי, ספר ריקנאטי, ירושלים תשל"ח, סימן רמא.

85 ראו למשל: שאלות ותשובות ר' יוסף ו' מיגאש, ירושלים תשי"ט, סימן קצה, ד"ה יעוד שזה.

86 על פי מלאכי ב, ו.

87 על פי דברים ל, יד.

88 על פי שמואל א' כה, לא.

89 ראו לעיל, הערה 72.

90 בבלי, מועד קטן כח ע"ב, ועוד הרבה. רמז להיותו כוהן.

91 על פי דברים לב, ב.

92 אסתר א, טו.

93 בהשאלה, על פי תהלים עח, יט. כלומר, להעלות בפניהם את העניין במלוא היקפו.

94 ישיבת מהרז"ך בנירנברג. ראו: יובל (לעיל, הערה 1), עמ' 36 והערה 79; עמ' 45 והערה 131.

95 בני הזוג למועד חתונתם לאחר כ"ד חודשים.

96 על פי משלי ד, כו: 'אל תט ימין ושמאל'. והוא חלק מנוסח קבלת המרות של הדיינים בפי המתדיינים בפניהם.

97 על פי משנה, אבות ב, י.

98 ביטוי לא שגרותי. בדרך כלל בא במשמעות 'ארץ' (למשל בראשית לד, כא) או 'עושר'.

99 במדבר י, לא.

100 מלכים א' א, כ.

101 ערכתי דברי.

102 חולשת הבנתי. 'קוצר המשיג' – ביטוי רווח בספרות הפילוסופית.

103 משלי ל, ג: 'ולא למדתי חכמה ודעת קדשים אדע'.

104 דניאל ה, כה. המכתב שלפנינו יעיד על כתבו.

105 ראו עליו במאמרי (לעיל, הערה 17).

106 נפשו בטוב תלין וורעו יירש ארץ.

איגרת ב: פניית יהודי פיררה בעניין פסיקת ר' יוחנן טריוויש בפדובה¹⁰⁷

לפתוח לפנינו דלת לצאת ולבא¹⁰⁸ בעקבות נתיבות אנשי השם גאוני עולם, אשר בעונותינו אבדו [157ב] לדורנו, וגלה יקרנו¹⁰⁹ ומעלינו סר צלם.¹¹⁰ ואיש אין בארץ¹¹¹ מוראו יירא, כהיום הזה רבו המתפרצים¹¹² במעשים בלתי נרצים. ומי הוא זה ואי זה הוא¹¹³ יורה דעה ויבין שמועה,¹¹⁴ וילמד דעת את העם.¹¹⁵ וירים מכשול עון מקרב עמנו¹¹⁶ ומכרם קהלנו יכלה הקוצים,¹¹⁷ ויוציא דין אמת לאמתו.¹¹⁸ צריכין אנו למודעי,¹¹⁹ ובלעדיך אין אתנו מיתר פלטת הזקנים שקנו חכמה, קדישי עליזין אריות שבחבורה, אשר האריכו ימים אחרי חכמי הדור השלמים.¹²⁰ כן יעמוד זכרך ושמןך לתהלה ולשם ולתפארת¹²¹ לארך ימים. על כן הסכימה דעת בני קהלנו זה לשאול את פי הזקן,¹²² ורוח מבינתך¹²³ בשננים] קדמוניות, או שמעת אם בא מעשה כיוצא בזה בימך, כי מעיר הקדש¹²⁴ נקראת,¹²⁵ בהיות כסא כבוד תורת מורנו הלה¹²⁶ יוחנן זצ"ל¹²⁷ בעיר פדואה. ושמענו מפי יחיד מבני קהלנו, כי מעשה היה בהיות מורנו¹²⁸ הרב הנוץ[כך] שם, כי בחורה אחת נתארמלה ונשארת מעוברת, ואחרי לדתה תבעה לינשא. ושאלו את פי הרב ז"ל, והורה: שאם לא נתנה דד לתוך פיו שהרשות בידה לינשא. ואם נתנה – אין בדבר תקנה [158א] עד כל חדש. ועתה, אם כבודך זכור בכך, יבא נא דברך אלינו ונדון בנדון שלפנינו שהוא כיוצא בזה. כי הנה בחור אחד ארש בחורה אחת פנויה, ונמצאת מעוברת

- 107 בהעתקה של עורך הקובץ נשמטו הפתיחה והסיום.
- 108 דברים לא, ב.
- 109 תפילת מוסף לראש חודש: 'וגלה יקרנו וניטל כבוד מבית חיינו'. כאן משמעו – הסתלקות החכמים.
- 110 על פי במדבר יד, ט.
- 111 על פי בראשית יט, לא.
- 112 על פי שמואל א' כה, י: 'היום רבו עבדים המתפרצים'.
- 113 אסתר ז, ה.
- 114 על פי ישעיהו כח, ט.
- 115 על פי קהלת יב, ט; בבלי, עירובין כא ע"ב.
- 116 על פי ישעיהו נז, יד ויחזקאל מד, יב.
- 117 בבלי, בבא מציעא פג ע"ב.
- 118 ראו: יצחק אבובה, מנורת המאור, מהדורת יהודה פריס-חורב, נר שלישי, כלל ט, ירושלים תשכ"א, עמ' 466.
- 119 ביטוי רוח בגמרא. ראו למשל: בבלי, שבת נה ע"ב. המשמעות כאן – אנחנו צריכים מידע.
- 120 לדבריהם הוא היחיד שנותר בחיים מן הדור הקודם של החכמים.
- 121 על פי ירמיהו לג, ט.
- 122 שמחות יא, ט.
- 123 לפי ההיגיון והתבונה שלך. וראו למשל: שאלות ותשובות הר"ן, מהדורת אריה ל' פלדמן, ירושלים תשמ"ד, סימנים סו, עט; שאלות ותשובות הריב"ש (לעיל, הערה 6), סימן צ.
- 124 על פי ישעיהו מז, ב, ופירוש הרד"ק: 'היא ירושלים שהיא עיר הקדש'.
- 125 המשפט יכול להתפרש בשתי דרכים: הוא נקרא מירושלים לבוא לשם או שקראו לו לשוב למקומו לאטליה מירושלים.
- 126 הרב הגדול רבי, או: החכם הגדול רבי.
- 127 זכר צדיק לברכה.
- 128 תואר המעיד על מעמדו.

ולא ממנו, אבל לא הוכר עוברה עדין. ואחר לדתה נתנה הולד למיניקה ולא גמלתו כלל, והבחור רוצה ליכנס בחפה עמה ויהי מה.¹²⁹ והיא גם היא אשר דדיה לתוך פי הולד לא נתנה, לכך נתכונה. וכי ראינו היו מתעסקים בצרכי החפה, חקרנו ובדקנו בספרי הגאונים הפוסקים אשר הגיעו לידינו ספריהם, ולפי הנראה מדעת הר"ם במזל בפרק י"א מהלכות גרושין, ובספר עמודי גולה בחשבון קץ ובפסקי דינין מהר"ר מנחם מריקנטי כלם הסכימו לדעת אחת שצריכה להמתין כ"ז חדש, בין שגמלתו או שנתנתו למיניקה. על כן הסכימה דעתנו לצוות לבחור לאחור החפה, עד יתברר דין זה על בוריו, כי חוששין אנו לדברי היחיד שהעיד שכך הורה הרב ז"ל, שהדבר תלוי ביניקת הולד מדדי אמו. ועל כן בחרנו לשלוח לפני כבודך כתב חתימת ידנו זה,¹³⁰ ע"י שלוחנו זה,¹³¹ יספר גם הוא פה אל פה גלגול הדברי[ם] [158ב] והיותו, ושמועת הוראת מהר"ר¹³² יוחנן זצ"ל. והשיבנו דבר כחכמתך רחבת ידים¹³³ והיית לנו לעינים.

ב. ר' חיים בן יוחנן טריוויוש ובנו יוסף

בין האיגרות שחיבר ר' יוסף זארק לפי הזמנה עבור אחרים מצויות שתי איגרות הקשורות במשפחת טריוויוש בצפון איטליה. האיגרות אינן מתוארכות. האחת היא איגרת ברכה לרגל אירושיו של ר' יוסף ב"ר חיים נר"ו, וחתום עליה: 'נתן המכונ[ה] בון וינו בכ"ר שמואל צרפתי נ"ע (=נחום עדן)'. הוא מכנה את ר' יוסף גיסי, כלומר אחותו של יוסף הייתה רעייתו של ה'כותב'. נתן בון-וינו התגורר במנטובה בשנים קע"ז–קפ"א (1417–1421), כפי שעולה מקולופונים של הסופר משולם בן יחיאל מווייליטרי (Velletri), שהעתיק וניקד עבורו כתבי יד.¹³⁴ מכיוון שבקולופונים של כתבי היד מן השנים קע"ז וק"פ לא נזכר אביו של נתן בברכת החיים, ואילו בחתימת האיגרת שלפנינו הוא מוזכר כנפטר, נראה שהאיגרת נכתבה אחרי ספטמבר 1419 ולפני 1461 (האיגרת המתוארכת בעלת התאריך האחרון בקובץ). ושמה ניתן לצמצם פרק זמן זה יותר, לאור העובדה שר' יוסף זארק שהה במנטובה בשנים קצ"ה–קצ"ח, ר"ד–ר"כ, ואולי נכתבה איגרת זו באחד מפרקי הזמן הללו.¹³⁵

129 מכאן ואילך יש חזרה כמעט מילולית על הנוסח שבמכתב הקודם, עד למילים 'על בוריו'. וראו ההערות לטקסט באיגרת א.

130 החתימות לא הועתקו בנוסח שלפנינו.

131 כלומר, המכתב נשלח בידי שליח מיוחד. מכאן אפשר אולי להסיק שהנמען התגורר באיטליה ולא בירושלים.

132 מורנו הרב רבי.

133 ראו לעיל, הערה 44.

134 מלאכי בית-אריה וקולט סיראט, אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש, ב: תיאורים – כתבי יד בספריות ישראל וצרפת..., ירושלים-פאריס תש"ם, מס' 54, 56, 59; Aaron Freimann, 'Jewish Scribes in Medieval Italy', *Alexander Marx Jubilee Volume*, ed. Saul Lieberman, English Section, New-York 1950, p. 296, n. 313

135 ואולי ניתן לצמצם יותר, ראו להלן, הערה 137. ר' יוסף זארק חיבר גם שיר לחופת חתנו של נתן בון-וינו. ראו: ניב שפתים (לעיל, הערה 17), דף 24א–ב. כלומר, הוא היה מקורב למשפחה יוצאת צרפת זו ולמשפחות אחרות.

את האיגרת השנייה כתב יוסף זארק לר' יוסף הנ"ל כדי לנחמו על מות אביו ר' חיים. מתוכנה של האיגרת מוכח שמדובר בבנו של ר' יוחנן טריוויש, בנכדו ר' יוסף ובנכדתו מרונה. אף כאן חסר תאריך, אבל ברור שאיגרת זו מאוחרת לקודמתה בגלל שבראשונה נזכר האב כאיש חי. בשתי האיגרות נוקט הכותב דברי שבח מופלגים לייחוס המשפחתי של האישים ולאישיותם. באיגרת הראשונה מכונה יוסף 'אבן השהם יקרה' היא מפנינים אשר בה נתפאר. השידוך עם משפחתו נתפס כזכות גדולה, שכן הבחור הוא 'חוסר מגזע תורה וגדלה והתפארת והכבוד', ואף מודגשת למדנותו. בהספד על אביו, חיים ב"ר יוחנן, הוא מתואר: 'האשל האדיר גם שב גם ישיש מורנו הרב', 'מרנא ורבנא מאור הגולה לשם ולתהלה'. ואילו על יוסף כתב: 'נפשו קשורה בשלשלת יחס אבותיך ואבות אבותיך חסידים הראשונים מדור דור קדישי עליונים'. גם אם בהקשרים כאלה מובן שהכותב יוצא מגדרו בתשבחות, ניכר שבקרב חוגים אלה של מקורבים – מיוצאי צרפת וקטלוניה – זכו בני משפחת טריוויש לכבוד רב ולמעמד מיוחד.

אם על ר' חיים ב"ר יוחנן איננו יודעים לפי שעה דבר מלבד המובא להלן, אף שנרמז כי היה לו מעמד רבני נכבד, הרי יוסף בנו מוכר וידוע, והוא נתפרסם כאחד מגדולי החכמים באיטליה במחצית השנייה של המאה החמש עשרה. הוא היה אחד מחכמי ישיבת פדובה בשנות השישים של המאה החמש עשרה, יושב בדיון עם ר' יהודה מינץ ונפטר בשנת 1469. הוא היה מעורב בפסיקה בכמה סכסוכים מפורסמים ויצא נגד גזרותיו של ר' יהודה מסיר לאון.¹³⁶ באיגרות המתפרסמות כאן נוסף מידע על קשריו המשפחתיים ועל החוגים החברתיים שעמם התחברו הוריו וגם הוא – לפחות קצתם יוצאי צרפת וקטלוניה, כמו אבי המשפחה ר' יוחנן טריוויש.

איגרת א: איגרת ברכה לאירוסי ר' יוסף ב"ר חיים טריוויש

[128ב] כתב זה עשיתי לבקשת ר' נתן המכונה בן וינו ע"ה¹³⁷ שלחו לר' מרדכי דשילוני כשנתאסרה בתו¹³⁸ לר' יוסף יצו כנמהר חיים נר¹³⁹ וזה גב הכתב:¹⁴⁰ כלו אומר כבוד¹⁴¹ והוא ישא הוד,¹⁴² מאד נעלה לשם ולתהלה.¹⁴³ פכפ.¹⁴⁴

136 ראו: קרפי (לעיל, הערה 26), עמ' 46, 70, 173, 175, 182–183, 216; שאלות ותשובות רבינו משה מינץ, מהדורת יונתן שרגא דומב, ב, ירושלים תשנ"א, סימנים צז, צט, ק; שו"ת מהר"ק (לעיל, הערה 9), שרש קה; ספר דברי ריבות בשערים, מהדורת דוד פרענקל, הוסיאטין תרס"ב, סימן ו, עמ' 10.

137 עליו השלום. כלומר, כשהאיגרת הועתקה אל כתב היד (כנראה אחרי ינואר 1439 ולפני 1456, לפי עדות בנו שאלתיאל, שם, דף 127א–ב) ר' נתן כבר לא היה בחיים.

138 של מרדכי.

139 ישמרו צורו וגואלו, בן כבוד מורנו הרב רבי, נטריה רחמנא.

140 כתובת האיגרת.

141 תהלים כט, ט.

142 זכריה ו, יג.

143 תהלים מז, י וצפניה ג, כ.

144 פלוני בן פלוני.

אחרי ראותי ארית מורנו עם בשמנו¹⁴⁵ צנוף תצנוף צניף טהור על ראשנו¹⁴⁶ אכלת יערנו עם דבשנו¹⁴⁷ ובאבן השהם יקרה הוא מפנינים¹⁴⁸ אשר בה נתפאר, התבשמת וגם שמת בכלי גנוזך לפני לפני¹⁴⁹ לזכותך וזכות אבותיך דמסייעא לך מהשן] יצא הדבר¹⁵⁰ וחסדו עליך גבר.¹⁵¹ גם אנכי וביתי וכלנו אנחנו אלה פה¹⁵² [129א] ביום קנותך קנה בשם וקדה¹⁵³ יקר מכל כלי חמדה¹⁵⁴ חביבי וגיסי הבחור הלזה ר' יוסף בלמך חיים נר' יניק וחכים¹⁵⁵ חטר מגזע¹⁵⁶ תורה וגדלה והתפארת והכבוד¹⁵⁷ מתקו לו נהרי נחלי תלמוד תורת השן] ובמצותיו חפץ מאד.¹⁵⁸ הננו לך בכפך מקנת כספך¹⁵⁹ ועלינו יהי משלך, ותגור אמר ויקם לך,¹⁶⁰ ומן השמים יסייעוך וחפצך זה בידך יצלח.¹⁶¹ ועשה פרי צדיק וזרע נכון¹⁶² יעשה חיל במלחמתה של תורה,¹⁶³ ויתקיים בהם הנמצא כתוב במקרא: עטרת זקנים בני בנים וכו'.¹⁶⁴ והתענג על רב שלום¹⁶⁵ אתה וביתך וכל אשר לך,¹⁶⁶ וזכה במקחך¹⁶⁷ האבן הראשה נפך ספיר ויהלם.¹⁶⁸ כרצונך ורצון המדבר, נתן המכו[נה] בון וינו בלך שמואל צרפתי¹⁶⁹ נע¹⁷⁰ פרשן] אני הנה בריתי אתך¹⁷¹

- 145 על פי שיר השירים ה, א.
 146 על פי זכריה ג, ה.
 147 על פי שיר השירים ה, א.
 148 משלי ג, טו: התורה – ראו שו"ת הר"ן (לעיל, הערה 123), סימן עה: שו"ת ריב"ש (לעיל, הערה 6), סימן שפב.
 149 בבלי, יומא מ ע"ב.
 150 בראשית כד, ג.
 151 על פי תהלים קיז, ב.
 152 דברים ה, ג.
 153 על פי שמות ל, כג–כד, ומדרש אגדה, מהדורת שלמה בובר, לשמות ל, כג.
 154 על פי נחום ב, י.
 155 בבלי, קידושין לב ע"ב.
 156 על פי ישעיהו יא, א.
 157 על פי בבלי, גטין נט ע"א; רש"י לישעיהו כו, טו.
 158 תהלים קיב, א.
 159 בראשית יז, יג.
 160 איוב כב, כח.
 161 על פי ישעיהו נג, י.
 162 משלי יא, ל; ועל פי איוב כא, ח.
 163 בבלי, בבא מציעא פד ע"א; סנהדרין מב ע"א.
 164 משלי יז, ו.
 165 על פי ספרי במדבר, פרשת נשא, פסקה מב.
 166 על פי שמואל א' כה, ו.
 167 על פי בבלי, כתובות י ע"א.
 168 שמות כח, יח.
 169 ראו עליו במבוא.
 170 בן כבוד רבי: נוחו עדן.
 171 פרשת לך לך – בראשית יז, ד.

איגרת ב: איגרת תנחומין על פטירת ר' חיים ב"ר יוחנן טריוויש

[57ב] גב הכתב: ¹⁷² שמיז לבשו קדרות ¹⁷³ ונהי נהיה ¹⁷⁴ בלבו חרות. ¹⁷⁵ מ' יוסף מן השמים
 ינוחם ¹⁷⁶ אם הוגה ורחם. ¹⁷⁷ בן האשל האדיר גם שב גם ישיש, ¹⁷⁸ מורנו הרב כמלהר חיים עם ישי ¹⁷⁹
 אטפו ל' חסדי כרתי בריתי עלי זבח ¹⁸⁰
 [58א] מי יתנני עפר ואפר תחת כפות רגלי מלאך י' צבאות למופת ולאות. ¹⁸¹ עיר וקדיש אך בצלם
 יתהלך איש, ¹⁸² ובמלחמתה של תורה לביא וליש. ¹⁸³ הן הוא ארון הקדש הגנוז וכמוס תחת
 כסא הכבוד, ¹⁸⁴ אביך קנך, ¹⁸⁵ הנה שכרו אתו, לאכל לשבעה פרי מגדיו, ¹⁸⁶ כרחמיו עם באי עולם
 וכרב חסדיו. ומזוי שכינה ליהנות, תחת היותו לאור עולם אבי יתומים ודין[ן] אלמנות. אשריו ואשרי
 חלקו להשאיר אחריו לאיש כמוך צורבא מרבנן ¹⁸⁷ ברכה מרובה, למלא תורתו ומדת ענותנותו
 וחסידותו בתוך מעיך ¹⁸⁸ למען תחיה החיים הנצחיים ¹⁸⁹ אתה זורעך בזה ובבא. ונפשך קשורה בשלשלת
 יחס אבותיך ואבות אבותיך חסידים הראשונים. ¹⁹⁰ מדור דור, קדישי עליונים. ודי לך ולאחותך
 מרת מרונה מרת נפש, ולא למנתו של מלך ¹⁹¹ בזה קצת נחמה, ולנו בשת הפנים. ¹⁹² ונפש מרנא ורבנא
 מאור הגולה לשם ולתהלה כמלהר חיים כמלהר יוחנן זצקל ¹⁹³ לדורו אבד. ¹⁹⁴ בכל לבבו נפשו
 ומאדו ירא אלים ואותו עבד, עם דור אבותיו נאסף אל עמיו, ¹⁹⁵ [58ב] יום ו פרש[ת] ועץ החיים

172 ראו לעיל, הערה 140.

173 על פי ישעיהו ג, ג.

174 מיכה ב, ד.

175 מעלת רבי, מורי רבי.

176 ברכת ניחום לאבל כמנהג ספרד.

177 איכה ג, לב.

178 איוב טז, י.

179 כבוד מורנו הרב רבי; על משכבו יבוא שלום ינוח.

180 תהלים ג, ה.

181 על פי דברים כח, מז.

182 דניאל ד, י ותהלים לט, ז.

183 ראו לעיל, הערה 163.

184 לפי התפיסה שנשמות הצדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד – בבלי, שבת קנב ע"ב, ועוד הרבה.

185 דברים לב, ו.

186 על פי שיר השירים ד, טז.

187 תלמיד חכם.

188 כלומר, הוא ממשיך את דרכו של האב.

189 בעולם הבא, בזכות לימוד התורה וקיום המצוות.

190 משפחת טריוויש טענה כידוע לשלשלת ייחוס של שנים עשר דורות של חכמים עד ר' יוחנן.

191 אלמנת ר' חיים ואמו של יוסף, ששמה אינו ידוע.

192 על פי דניאל ט, ז.

193 כבוד מורנו הרב רבי... בן כבוד מורנו הרב רבי... זכר צדיק קדוש לברכה.

194 צדיק אבד – לדורו אבד: בבלי, מגילה טז ע"א.

195 על פי במדבר כז, יג.

בתוך הג'ה¹⁹⁶ זה¹⁹⁷ ליום ב' לא נאמר בו לנו כי טוב,¹⁹⁸ בנשף בערב יום נעלם מעיני כל חי,¹⁹⁹ כניסת יום זה²⁰⁰ מרחשון, כי מר לנו מאד. כה דבר שריו בצערך על הכל יהי שם יי מברך.²⁰¹ כותב בדמע²⁰² ורפיון ידים מפני שיבה ומעצבה, אין שלום בעצמיו²⁰³ כי כלו ביגון ימיו.²⁰⁴ יוסף בר יהודה זאק תמך.²⁰⁵

ג. איגרת משנת 1402 על עשרת השבטים ועל הגאולה הקרובה

על האיגרת הנדפסת להלן ידוע בספרות המחקר מזה כמה שנים.²⁰⁶ קטע מתוכה כבר צוטט בעבר, והובעה הדעה שזמנה של האיגרת הוא שנת 1402.²⁰⁷ לאחרונה פורסמה כל האיגרת בידי מ' בנמלך, והוא קבע שזמנה הוא שנת 1432. לדבריו: 'הועתק מכתב זה מחדש, הוכנסו בו מספר שינויים ו"עדכונים" ואף צורף אליו נספח'.²⁰⁸ הוא מבחין בין 'המכתב המקורי' ל'מכתב המתוקן' ומייחס למעתיק הקדום 'נספח משלו'.²⁰⁹ ואולם לא כך הם פני הדברים. המסמך הוא אותנטי, שני המחברים הנזכרים בו אכן חיברוהו, אין בו כל סתירה פנימית, המידע הביוגרפי המצוי בו אמין וניתן להוכחה, והוא לא 'תוקן', לא 'עובד' ולא 'עודכן'.

האיגרת, המורכבת משני חלקים, דנה בשמועות משיחיות על מלחמתם של עשרת השבטים ושל מלכיהם במלך הנוצרי האגדי פרישטו ג'ואן. השמועות על מלחמתם, על הצלחותיהם ועל כישלונותיהם נודעו על פי האיגרת מפני שליחיו של פרישטו ג'ואן, שהגיעו לוונציה, ומפי סוחרים שנלוו אליהם. אלה גילו בסתר את האירועים גם ליהודי קטלאני, והוא נתבקש

196 בראשית ב, ט - פרשת בראשית.

197 הלא הוא, א: היום הזה.

198 ביום השני לא נאמר בבריאה 'כי טוב', בניגוד לימים האחרים. ראו: בראשית א, ו-ה. וכאן הוא רומז לפטירה, שבגללה אין ביום שני ברכה של 'כי טוב'.

199 על פי איוב כח, כא.

200 ראש חודש. בין השנים הק"פ-הרכ"א נפל ראש חודש חשוון פעמים רבות ביום שני, ועל כן אי אפשר לקבוע על פי נתון זה באיזו שנה מדובר.

201 איוב א, כא: צידוק הדין.

202 בבלי, בבא בתרא טו ע"א.

203 ראו: שו"ת הר"ן (לעיל, הערה 123), סימן צא, ד"ה 'מדהרות דהרות'.

204 על פי תהלים לא, יא: 'כי כלו ביגון חיי ושנותי באנחה, כשל בעוני כחי ועצמי עששו'.

205 תהי מנוחתו כבוד.

206 Malachi Beit-Arié, *Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. I* [of Ad. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886], ed. Richard A. May, Oxford 1994, no. 1743 (Opp. 550), 2585 (Add. 4° 178).

207 ראו: יוסף הקר, 'זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ ישראל, 1391-1492', קתדרה, 36 (1986), עמ' 10-11, 16-17 (ושם, בהערה 52, נכתב: 'פרשה זו תידון במחקר שייכתב אי"ה על ידי משה אידל ועל ידי', אך הדבר לא נסתייע עד כה).

208 בנמלך (לעיל, הערה 45), עמ' 521-524; הציטוט מעמ' 492.

209 ראו שם, עמ' 491-492.

למסור את הדברים לר' חסדאי קרשקש, מנהיגם של יהודי ארגון. עד כאן חלקה הראשון של האיגרת המיוחסת לר' יוחנן טריוויש, שאותה שלח לפיררה. בחלקה השני של האיגרת, הכתוב בידי משלם די בלאניש, הדברים מקבלים חזיון, ומתואר בו כל הרקע לספור. הכותב מדגיש את חלקם של יהודי גירונה בהתעוררות המשיחית שנוצרה בעקבות התפשטות השמועות, וזוכרים אישים מרכזיים בקטלוניה שנתבשרו על הדברים.

האיגרת הגיעה אלינו בשלושה כתבי יד ושלושתם הועתקו מאות שנים אחר כתיבת האיגרת המקורית. בשני כתבי יד נשתמרה גרסה חלקית של החלק הראשון של האיגרת, ואילו בכתב יד אחד נשתמר נוסח ארוך, הכולל נוסח נרחב יותר של החלק הראשון וכן את החלק השני, הנעדר כליל משני כתבי היד האחרים. האיגרת הארוכה מורכבת, כאמור, משתי חטיבות. ראשיתה העתקה בת הזמן (ראשית המאה החמש עשרה), מעשה ידי ר' משלם די בלאניש,²¹⁰ של מכתב מאת ר' יוחנן טריוויש (דף 31א-ב), והמשכה עדותו של אותו ר' משלם על המתרחש. אף על פי שכותב הטקסט שלפנינו היה קטלאני במוצאו וכתיבתו הייתה ספרדית, ההעתקות שבידינו הן בכתב אשכנזי ובכתב איטלקי. לא מן הנמנע שגם שמו של מעתיק האיגרת בנוסחה הרחב נשתמר בכתב היד, והוא יהודי מ־Holesov שבמורביה, ולפי צורת הכתב דומה שהכתיבה היא מן המאה השמונה עשרה.²¹¹ אין פלא אפוא שהמעתיק המאוחר (ואפשר שגם שלשלת קודמיו, אם היו כאלה) שיבש בהעתקה מילים רבות, ובפרט מילים לועזיות ושמות של אישים.²¹² באיגרת יש גם דילוגים, ואף נוסף הסבר למילה לא מוכרת בשביל אדם שאינו יודע ערבית.²¹³

בנוסחאות המקבילות (הקצרות) יש שיבוש בשם המקום, ואף שם המעתיק, ר' משלם די בלאניש, החתום על האיגרת, זר למעתיק. אין זה המכשול היחיד בנוסחאות אלה. כך, למשל, ברור מן הטקסט של הנוסח הקצר בכ"י בודלי, נויבאר 2585 (שאותו מעדיף בנמלך), שבסוף

210 על משלם די בלאניש ראו לעיל, ליד הערות 13–14. בנמלך הלך אחר נוסח האיגרת בכ"י אוקספורד, נויבאר 2585, וקרא לו 'משולם בן יצחק מבלניצא', מכיוון שבכותרת שם נכתב: 'זה טופס הכתב הגיע פירדא (!) והעתיקו משולם בכ"י יצחק זלה"ה מבלניצא פילוסוף אלקי וחכם גדול בדורו' (בנמלך, שם, עמ' 491 והערה 2, וכך גם בעמ' 523). הוא אף מציין שם: 'אין בידינו מידע על משולם בן יצחק מבלניצא'. ואולם כבר ראינו לעיל (ליד הערות 12–14) שהוא איש מוכר מצפון איטליה שעמד בקשר עם חכמי קטלוניה. דבר זה בא זכרו לא רק בספרו של יצחק בער (לעיל, הערה 14), אלא גם אצל: Ariel Toaff, *Gli ebrei a Perugia*, Perugia 1975, p. 162, n. 87. (באותה הערה מבוררים תולדותיהם של שאר בני משפחת de Blanis באיטליה, שמוצאם הקטלאני הוא מ־Blanis). מכותרת זו בלבד ברור שהמעתיק של הטקסט הזה שיבש את 'פיררה' ל'פירדה', הפך את די בלאניש לבלניצא, ואף עשה את האיש ל'פילוסוף אלקי וחכם גדול בדורו' (ייתכן שבלבל בינו לבין ר' אברהם די בלמש, בעל ספר 'מקנה אברהם', שנפטר בוונציה בשנת רפ"ג, הקרוי בשער ספרו: 'הפילוסוף האלהי המפורסם ברבנים...').

211 ראו בכ"י בודלי Opp. 550, קטלוג נויבאר, מס' 1743 (לעיל, הערה 206), דף 87: 'באתי על החתום הקטן צבי המכונה הירש בן לא"א (=לאדוני אבי) כהר"ר (=כבוד הרב רבי) בנימין שלי"ט (=שיחיה לאורך ימים טובים) מהעלשיאה'. יש דמיון ניכר בין כתיבה זו לכתב שבו נכתבה האיגרת.

212 המילים: אנבשדורים, ווניסא, קרשקש, דיבלאנש ודומיהן.

213 דילוגים: בדף 31, שורה 2 ושורות 4–5; הסבר בדף 31, שורה 20.

הטקסט חסר דף, שכן אחרי המילים 'נקרא נהר סבטיון. תם' (בדף 91) נמצאת המילה 'המקיפים',²¹⁴ ובדף שלאחריו מתחיל טקסט חדש, שונה, שאינו פותח במילה 'המקיפים'. ברור אפוא שחסר בכתב היד לפחות דף אחד. כללו של דבר, אין בידינו נוסחים אמנים ומדויקים של האיגרת. בנמלך קבע בלא היסוס שהאיגרת מכ"י בודלי 1743, שאותה הוציא לאור, נכתבה בשנת קצ"ב, שכן כך קרא בהעתקה שלפניו. ואולם בדיקה זהירה של כתב היד מעלה שכתוב שם: 'קסב', ומעל למילה יש גרש. השוואת מילה זו לשאר ראשי התיבות, שיש מעליהם צורת גרש, מוכיחה זאת בעליל. לגרש שמעל ראשי התיבות יש צורה שונה מן הגרש שמעל למילים המקוצרות. צורה זו היא כעין חצי עיגול או האות 'כ' מכווצת על צדה.²¹⁵ גם השוואה של האות האמצעית בתאריך לאותיות 'צ' המופיעות בטקסט מוכיחה שאות זו אינה 'צ'. נמצא שאין לפנינו איגרת משנת קצ"ב!

כללו של דבר, בכל הנוסחאות שהגיעו אלינו יש תמיהות ושיבושים וכולן העתקות מאוחרות שנכתבו באזור תרבותי זר לכותבים המקוריים של האיגרת. על כן מבחן האמינות איננו סובב סביב שיבושי העתקה ומסירה אלא נעוץ בנתונים המצויים בטקסט: האם הם סבירים ותואמים בהקשרם הכללי למקורות אחרים מאותו אזור ומאותה תקופה. לשון אחר, האם המידע הפרטני המצוי באיגרת על עובדות, אישים, מקומות, שמות וכדומה עולה בקנה אחד עם כל הידוע לנו ממקורות אחרים ואינו עומד בסתירה להם. לעניין זה יוקדשו דברי הבאים. נפתח בפרטים הביוגרפיים והגאוגרפיים.

(א) הראינו לעיל שהכותב והמעתיק משלם ב"ר יצחק די בלאניש חי בתקופה הנזכרת בצפון איטליה ועמד בקשרים עם ר' יוחנן טריוויש מזה ועם חכמי קטלוניה מזה, כולל ר' חסדאי קרשקש.

(ב) הוכח לעיל שר' יוחנן ב"ר מתתיה טריוויש חי בצפונה של איטליה, בפדובה ובמקומות אחרים, באותן שנים ממש (בין 1398 ל-1409), ואין שום מניעה לשהותו בוונציה בשנת 1402, ויש לקבל עדות זו כפשוטה.²¹⁶

(ג) בחלקה השני של האיגרת, בעדותו של משלם די בלאניש על האירועים בוונציה, הוא מספר על שליח מגירונה לוונציה, אשר בגלל חיפזו לא הביא עמו את האיגרות מירושלים

214 המילה 'המקיפים' היא שומר הדף.

215 גרשיים מסוג זה מצויים באיגרת בשורות: 1 (על: כו, קסב), 12 (ואחכ), 13 (שהי), 27 (זל), 28 (הה), תולבאע), 30 (בכהרר), 31 (טו), 35 (אחכ), 36 (אחכ), 38 (ויניסא), 43 (אחכ, לוניסא), 46 (הי), 48 (מהרר, נרו, ומהרר), 49 (נרו, נרו), 52 (כהרר, זלהה). כלומר, כמעט על כל מילה שהיא ראשי תיבות מופיע סימן כזה, וכן באקראי על ארבע מילים מקוצרות. לעומת זאת על עשרות מילים מקוצרות הטיל גרש רגיל. זו הייתה ה'ראיה' היחידה לקיומה של איגרת משנת קצ"ב, ובגינה נעשו כל הניסיונות להוכיח שנתוני האיגרת אינם מהימנים. למעשה, שלושת הנוסחים שלפנינו גורסים קס"ב.

216 לדברי בנמלך (לעיל, הערה 45), עמ' 523-524, אין אפוא עתה יסוד, ודאי לא להשערות בדבר הסיבות לכך שמעתיק המכתב תלה את המצאותיו בר' יוחנן כדי להעניק להם 'משנה טובה'. כך הם דבריו גם על כך שאיש זה, שעמד בקשרים עם ר' חסדאי קרשקש, לא ידע, כביכול, שר' חסדאי קרשקש נפטר 'עשרים שנה לפני התאריך המופיע במכתב'. וראו גם לעיל, הערה 54.

שנתקבלו לדבריו בספרד, והוא מזכיר בצד ר' חסדאי קרשקש את 'מהר"ר שמואל שלום נר"ו'. בנמלך קבע שגם איש זה אינו מוכר משום מקום אחר.²¹⁷ ואולם חכם זה מוכר לנו כאחד מחשובי חכמי גירונה באותה תקופה. הוא זכה להערכה ולתשבחות מצד חכמי דורו, ואף מצויות בידינו תשובות אחדות מידו.²¹⁸

אפשר אפוא לקבוע בבירור: כל מה שכתב משלם די בלאניש על האישים הנזכרים בגוף האיגרות (כולל אנשלם אשתרוק, שנזכר באיגרתו של ר' יוחנן טריוויש ועניינו נתברר בגוף המאמר לעיל) וכן על שני הכותבים, ר' יוחנן ור' משלם, וכן מה שקשור בהם ובמקומם – הכול תואם לגמרי את ידיעותינו עליהם ממקורות אחרים (מה שאין כן בנוסחאות המקבילות של האיגרת).

ואשר להקשר הכללי, אתייחס כאן לשני נושאים בלבד מקוצר המצע, ואף בהם לא אוכל להיכנס לדברים בהרחבה.

(1) תארוך האיגרת לשנת קס"ב. אין זה מקרה שהשמועות נפוצו בתאריך זה דווקא, וכן שהן יצאו מקטלוניה לאיטליה, כמסופר באיגרת שלפנינו. אכן, התאריך הזה תואם לחישוביו של ר' אברהם בר-חייא, שספרו 'ספר מגלת המגלה' והחישובים שבו השפיעו כידוע על מחשבי קץ ודוחקי קץ בספרד בימי הביניים. וזה לשונו: '...ובימים האלה יגלו סימני הגאולה ותודע לכל באי העולם... ועל המליטה הזאת הוא אומר: אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלש מאות שלשים וחמשה'²¹⁹ [דניאל יב, יב] שהם מ"ה שנה אחר עת הקץ...'.²²⁰ כך, דרך משל, כותב בעקבותיו ר' יצחק בן יוסף הכהן בספר 'נסתר ספר רות':²²¹

...וכן ידון כל שופט ישר שהמספר הכתוב [בדניאל: 'אשרי המחכה ויגיע לו' יאוושר, מתחיל את שבא לפניו: 'מעט התמיד הוסר' שהיה שלש שנים ועוד טרם יחריב המקדש קיסר. הנה אם כן יהיה נשלם בזמן קרוב וקצר לאלף הששי בשנת מאה וששים למנין שהעולם נוצר...'²²²

217 שם, עמ' 524. ובהמשך כתב: 'נראה כי המעתיק לא היה בקי בשמותיהם ובקורותיהם של חכמי ספרד בני התקופה וכך שרלב להעתקתו את שמותיהם של ר' חסדאי המפורסם שכבר הלך לעולמו ושל שמואל שלום האלמוני'.

218 ראו בתשובות המיוחסות לריב"ש, מהדורת מצגר (לעיל, הערה 6), ב, סימנים יב, יד, עמ' כא-כה, כח-כט. דברים עליו ראו שם, סימן טו, עמ' לא; וכן בשו"ת הריב"ש עצמו, שם, א, סימן עד (תשובת הריב"ש לחתנו על פסיקה אחרת של שמואל שלום), עמ' סט. וראו גם לעיל, הערה 31 (בנו ר' שלמה ב"ר שמואל שהיה בשיבת פדובה). על החכם 'האלמוני' הזה ראו גם: הרשמן (לעיל, הערה 2), עמ' נז, קיא.

219 לפי חשבונו: 68+1335 = 1403 = קס"ג.

220 ראו: אברהם בר חייא, מגלת המגלה, מהדורת זאב פאזנאנסקי ויצחק גוטמאנן, ברלין תרפ"ד, עמ' 108.

221 כ"י פריס 768, סרט מס' 12.327. במכון לתצלומי כתבי יד, דף 82ב; והשוו גם שם, דף 78ב-79א: '...ובאלו החמשה תיבות נרמז הקץ העתיד הרמז גם כן בספר דניאל בחמשה תיבות אלף שלש מאות שלשים וחמשה. ובמספר הזה יעלו מספר האותיות, ולולי שהיה כוננו לרמזו זה לא היה לו לומר [ר] אלא גאל אתה את גאולתי או גאל לך גאולתי' (כלומר, החשבון הוא: 68+1335 = 1403).

222 החשבון הוא: 160 לאלף השישי = 3+1400 = 1403.

כלומר, היו ציפיות נרחבות (ולא הובאו כאן אלא מספר דוגמאות לכך²²³) לתאריך של שנת קס"ג. לכן אין פלא שבשנת קס"ב הוחל בהפצת שמועות על התגלות עשרת השבטים, שמועות שהגיעו כנראה מקטלוניה. אם נצרף לכך את 'הסביבה המשיחית' שהתעוררה בקרבת ר' חסדאי קרשקש בעשור שלפני כן, בעקבות פרעות קנ"א, שנידונה לעיל בגוף המאמר, הדברים מתיישבים יפה. כפי שכבר הראו החוקרים²²⁴ הידיעות על עשרת השבטים ועל ממלכת פרישטו ג'ואן נפוצו גם בספרד בסוף המאה הארבע עשרה, והתגלותם של עשרת השבטים עם בוא הגאולה נתפסה כחלק בלתי נפרד מתהליך הגאולה גם אצל כמה וכמה מן ההוגים שפעלו בספרד קודם לכן.²²⁵ אף האיגרת שלפנינו נכתבה כחלק מתסיסה משיחית זו, שפרצה מחדש ערב שנת קס"ג, וכך יש להבין את היווצרותה ואת פעולתם של יוצאי קטלוניה באיטליה בתעמולה ובהפצת של הידיעות עליה.

(2) עניין שני המאפיין את דרכו של משלם די בלאניש באיגרת הוא הסתמכותו על תופעות שמימיות כראיה להתרחשויות קוסמיות ולגאולה קרובה. אף זה הוא קו אופייני באיגרות תעמולה ובתיאור תנועות משיחיות בספרד במאה החמש עשרה. דוגמה בולטת לכך מאותה המאה היא איגרת שפרסם דינור. הוא ביקש לקבוע את זמנה סמוך לשנת קנ"א ולכל המאוחר לשנת קס"ד (1404),²²⁶ ולדעתי היא מאוחרת יותר וזמנה לאחר 1453.²²⁷ גם בכך נוקט משלם די בלאניש בשיטות המקובלות בחברה היהודית הספרדית, ותופעה זו חוזרת על עצמה בספרות התעמולה המשיחית ברחבי הים התיכון במאות החמש עשרה והשש עשרה.

223 וראו למשל אצל ר' מנחם בן זרח, ספר צדה לדרך, וורשה תר"מ (ד"צ: ירושלים תשמ"ח), דף קמט ע"ב: '...אבל אמר דניאל אחר כן "אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלש מאות שלשים וחמשה" כמו שבאר רבי שלמה (=רש"י) בפירושי דניאל. וזהו בשנת מאה וששים ושלוש לאלף הששי זה שאנחנו בו כמ"ש: ובא יבוא ולא יאחר'. על התקוות המשיחיות בכתבי ר' אברהם ב"ר יצחק הלוי תמך ראו: Maud Kozodoy, 'Messianic Interpretation of the Song of Songs in Late-Medieval Iberia', *The Hebrew Bible in Fifteenth-Century Spain*, eds. Jonathan Decter and Arturo Prats, Leiden-Boston 2012, pp. 137-139.

224 אברהם גרוס, 'עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן - שמועות וחיפושים לפני גירוש ספרד ואחריו', פעמים, 48 (תשנ"א), עמ' 15-16, ובעקבותיו בנמלך (לעיל, הערה 45), עמ' 498.

225 ראו למשל בחיבור לא מוכר, שיש בו דברים בעלי עניין רב, אשר קבע את עת הקץ לשנת 1358: 'בפרק הזה יתגלו יושבי חשך פזורי נהר גוזן הם עשרת השבטים, ויבאו עם רב יתחלקו לשלשה ראשים. הראש האחד יפנה לרומי רבתא, היא ננוה עיר הדמים ששם משיח גדל והוא שנבא עליו נחום ויחריבו אותה, ואז יהיה צער גדול בעולם עד שכל בני גליותנו צרפת וספרד שהוא גלות ירושלים... ולדעתי לכך רוב השמד היום בצרפת ואלמניא לפי שהיו גלות החל ולא בשבר ירושלים ומכל מקום באותה שעה יעלו בהרים להנצל מפני הלוחצים'. ראו: David de Gunzburg, 'La Cabale à la veille de l'apparition du Zohar', *Hakedem*, 1-4 (1907), p. 120.

226 ראו: בן ציון דינור, 'תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א', ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 161-174.

227 ראו: הקר (לעיל, הערה 207), עמ' 20-27 (ושם, עמ' 22-24: על מערכות הכוכבים). על טקסט מעין זה, פרי עטו של יהודי פרויבנסלי שישב באיטליה במאה החמש עשרה, ראו: יוסף הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 137-147. ראו גם: מלאכי בית-אריה ומשה אידל, 'מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות', קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 180-194, וראו שם, עמ' 186, דבריו של זכות על ויסנט פרר (שנוסחם השתבש).

ראשוניותה של האיגרת הנדונה כאן והחשיבות שיש לה בסימון ההתחלות של תופעת התעמולה המשיחית היהודית הבין-קהילתית ברחבי הים התיכון במאה החמש עשרה גלויה לעין. יש אפוא להסיט את ראשית הידיעות שלנו על תופעה זו מאיטליה אל הציר של קטלוניה-איטליה, וירושלים נתפסת בהלכי רוח אלה במאות החמש עשרה והשש עשרה כמקום שבו מתגלים הדברים הנסתרים העתידיים להתרחש. ואכן, כך הוא התיאור ברבות מן האיגרות על השבטים במהלך המאה החמש עשרה ולאחריה. ברי שיש בכך כדי לשנות במידה ידועה גם את תפיסת התפתחותה של התעמולה המשיחית על עשרת השבטים שבה בעיקר עסק מאמרו של מ' בנמלך.

הואיל ולאגרת זו נודע מקום כה מרכזי בבירור תהליכים אלה, יש עניין בפרסום מדויק שלה (עד כמה שניתן לפי מצב כתבי היד הידועים לנו כיום). מכיוון שיש הבדלים ניכרים ומרובים בין הפענוח שלי לפענוח שפורסם,²²⁸ צירפתי כאן פענוח חדש של האיגרת. כדי לקצר בדברים הוספתי רק הערות הכרחיות, הקשורות לקריאת הטקסט בלבד.

נוסח האיגרת

[דף 31 ע'א]

- 1 הגיע פה פררה כ'ו בתמוז קס"ב²²⁹
ישמעו רחוקים ויאמינו חדש'ים] מקרוב באו, הגיעו בר'ח בתמוז שלוח'ים] מפריש'ים]
גואן, כולם נקראין אנבושדרוש משרדת העיר מוניסא אשר
על הים, מגיד'ים] להמון הגוי'ים] מאת האדון הנזכר, איך יצאו מהיהודים
5 אשר מעב'ם] לנהר סמבטיון מלך עורי²³⁰ וחיל רב ועצום וספר תורה
בחיקו. ונלחם וגבר ושרף באש שבע מאות, בין גדולים ובין קטנים של
הפרישי גאון, כלם אם קלוקר²³¹ וגם הרג והשח'ים] בעמו של פרישט ג
גאון אין חקר ואין מספר. סוף דבר, הפרישט גאון נמלט ושב וקיבץ עם
רב אלפי'ים] ורבבות, והלך מאחרי וחזר מעבר אל ממקומו דרך מבוא
10 המדינה והכה מכה רבה בעם מאד. וגם המלך עברי בעוונותינו נתפש.

228 מנתי למעלה משלושים הבדלים, רבים מהם בעלי משמעות להבנתו הנכונה של הטקסט, וישפוט הקורא. קריאה שונה סומנה בגופן שונה, לנוחיות הקורא. כמו כן הקפדתי לשלב כל סימון הקיים בטקסט – כל גרש וכל ניקוד מעל המילים, כפי שהם קיימים בכתב היד (אלה מופיעים באופן חלקי בפרסום הקודם). הוספתי פיסוק וניקוד באיגרת שלא כמו במקור. סימנתי בסוגריים מזוותים פסקה המופיעה לדעתי בין פסקאות מדולגות. הואיל והמידע על האישים המופיעים בטקסט נדון בהרחבה בגוף המאמר ובמבוא לטקסט, לא ציינתי דבר בהערות בכל הנוגע להם. הטקסט נדפס כאן על פי כתב יד הספרייה הבודליאנית Opp. 550, קטלוג נויבאר מספר 1743, סרט מספר 17774 במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית, דפים 32א–31א.

229 ראו לעיל, ליד הערה 215.

230 עברי, ראו להלן, שורות 10, 12.

231 איני יודע מהי משמעותו, וייתכן שהוא משיבושי המעתיק.

ואמר לו הפרישט גאָן להמיר דתו ולא אבה ולא שמע אליו, ודחקוהו תו
תופסיו בחרב ומת. ואח"כ יצא המלך עברי אחר חזק ועצום יותר מן
[דף 31 ע"ב]

- הראשון, אַשכּוּז ומחריב הכל ושורף והורג. ומה שהי' [ה] אחרי' [ת] הדבר לא ידע בה
האנשכשדור 'בהמון העיר ליהודי' [ם] לפני השרי' [ם] ואדוני הארץ וזוה בא במדינות
15 וניסי' והביא ג'כ מנחה לשררה הזאת מאת פרישט גאָן. ורבי' [ם] מהשרי' [ם]
זעמו עליו פני' [ם] בגלותו כך להמון. וסוף דבר הנה סוחר א' [חד] אנשכדור מן ה
החבורה, נכבד א' [ל] יהודי אח' [ד] אנשכ' אשתרוק, הי' [ה] אהבו של אותו
סוחר שבא עם האנשכדור, ודבר עמו נסתר. אמר לו: בסוף תדע יהודי
שנהר סמבטיון יפסק, והיהודי' [ם] הדרי' [ם] שם הם רשא' [ם] לצאת משא. ²³² ולא
20 היו רשא' להגיד, אבל אמר שהמלך השני אמר ושלח ²³³ לפרישט גאָן, ש
שיאסוף כל כחו, והוא מביא עמו כנגד כל א' [חד] שיוכל לאסוף פרישט
גאָן כפלי כפלים. ועוד אמר זה המלך השני: הנה המלך הראשון רק
בחטאו מת, אבל דעו לכם כי הגיע עת והזמן כשיש לנו רשו' [ת] לצאת
כולנו בלי ספק. וכן גלה לו בסתר לאנשולם אשתרק הכל ואמר לו
25 הנזכר להודיע גם זה אל מורי הרב אנשכדאי קרקוש ט' ולרבי' [ם]. ה
הדברי' [ם] כולם נכתבי' [ם] שמענו הנה ויניסא, וגם מודיע לכל כתבו
זה, ושולם על ישראל. נאם המדבר יוחנן בן מורינא הרב ר' מתתי' [ה] ז'ל
ה'ה תולבא'ע. ²³⁴

- זה תופס הגיע פה פררה והעתקנו אני משולם בר יצחק
30 בכהר' ששת דיבלאניש.

ומעיד אני כי כמו ט'י ימי' [ם] קודם לזה הייתי בבית עטר א' [חד]
(ר'ל בסם א') (בערבי קורין לבסם עטר ²³⁵) לעשו' [ת] רפואה, ושאלני

- 232 כנראה צריך להיות: משם.
233 כנראה היה כתוב במקור: ושלח.
234 בקיצור זה לא נעשה שימוש רוח. לפי מקומו הוא צמוד לשמו כחלק מחתימה בסוף האיגרת, ואפשר
שהוא בא לציין ביטוי של ענווה, כפי שהיה מקובל בקרב גדולי חכמי אשכנז בדורו, שאליהם היה
מקורב (ראו: ידידיה אלטר דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, 'ירושלים תשמ"ד, עמ' 27-30).
ושמא הפענוח הוא: 'תולעת ולא איש... בזוי עם' (על פי תהלים כב, ז), או ראשי תיבות של פסוק
אחר. ר' יוחנן משתמש בכינוי זה על עצמו באיגרתו. ראו: סק, אגרת ותשובה (לעיל, הערה 6), עמ'
ו: '...ובני עליון כולכם ואנכי תולעת... מה לכם תדכאו נפשי השפלה...'. על השימוש בקיצורים לא
מקובלים ראו: יעקב שמואל שפיגל, 'השימוש בקיצורים ובראשי תיבות שאינם שכיחים', ישורון, י
(תשס"ב), עמ' תתי-תתל; יא (תשס"ב), עמ' תתקיט-תתקלא; יב (תשס"ג), עמ' תתב-תתי.
235 'עטר' הוא כינוי לבשם, מוכר בשמים. הוא רוח גם במקורות מן הגניזה הקהירית ובכתבי יהודים
דוברי ערבית. ככל הנראה גם משלם בר יצחק, כרבים מיהודי קטלוניה וארגון במאות הארבע עשרה
והחמש עשרה, ידע ערבית. הדברים בסוגריים הם כנראה תוספת מאוחרת של מעתיק, שראה צורך
להסביר את משמעות המילה לקוראים שאינם יודעים ערבית.

- גוי א'חד]: היש לכם נהר נקרא סמבטיון? ואמרתי לו: הן, ויש שם יהודים הרבה. וחקר אותי בזה. אח'כ הוא אמר: אמת את'ה] אומרת,²³⁶ והיה מתחיל להגידו לי הדבר. וחברו גער בו ושתק. אח'כ נודע לנו מפי ג 35 גוים אהובינו ספרו לנו דבר, אבל היו מערבי'ם] בו דברי'ם] אחרי'ם]. אח'כ נודע לנו שיותר מחדש ימיו'ם] קודם שיבאו האינבאשארדוש נודע ה הדבר בעיר ויניסא' והיו להם בסוד גדול. ודעו כי בזאת] החורף יצא [דף 32 ע"א]
- כוכב גדול מאיר, והיה אורו גדול וקרני זוהר קרניו עוליו'ם] למעלה. 40 ונמשך זה קרוב לג' חדשי'ם] וראוה כל העולם בכל לילה. ואמרנו זהו דרך כוכב מיעקב. עוד אותה השבוע ראו כמה יהודי'ם] כוכב אש גדול שהיו הולכי'ם] בדרך, והי'ה] כוכב גדול כמו הלבנה, ובכל עיר וניסא' ראו אותו. אח'כ בא היו'ם] איש יהודי מגרונא וניסא' ואמר, כי באו כתבי'ם] מקהלות ירושלי'ם] וסביבותיה מספרי'ם] כל זה ופליאות 45 גדולות ועצומות יותר מאלו. ואנחנו ממתיני'ם] שיבואו היו'ם] או מחר ט טופס הכתבי'ם] שיבאו מירושלי'ם], כי זה הי'ה] נמהר לבשר ולא לוקח טופס הכתבי'ם] עד שיתבשרו אחינו אשר בפרופינצא וקטלוניא ו וארגון ובכל ספרד וגידוליה ורבני'ה], מהר'ר קרקש נר'ז ומהר'ר ש שמואל שלום נר'ז ויתר הרבני'ם] וגדולי הארץ ואצילי'ה] נר'ז. נאם 50 הנחין לכתוב להגיד ולבשר דברי'ם] אלו, אני צעיו'ר] באלפי מתחזק באלו השמועות מעצבי ומרגזי, הנני משולם בר יצחק בן כהר'ר בלאנ'יש זל' ה'ה. השם ברחמי ימהר ויחיש גאולתינו, ויראו ענינו עם כל ישראל
- חברינו בבנין 55 אודיאצ'²³⁷
- אמן. והגוים אומרים באלו האינבא"שאדרוש הולכי'ם] אל הפפיר²³⁸ ברומאה

236 שגיא לא אופיינית ליהודי ממוצא קטלאני, אך רווחת אצל אשכנזים.

237 כנראה היה כתוב: 'אריאל' והמעתיק שגה בהעתקה. הביטוי 'לראות בבנין אריאל' מופיע במאה החמש עשרה בחתימה של כמה מתשובותיו של ר' משה מינץ, לדוגמה: 'יזכנו לביאת הגואל ולראות בבנין אריאל', 'ינחמנו בבנין אריאל'. ראו: שאלות ותשובות ר' משה מינץ (לעיל, הערה 136), סימנים ט, מה, נד, סב ועוד.

238 כנראה צריך להיות: הפפיר. על צורת הכתיב 'פפיר' ראו למשל בכתב יד משנת 1425 (כ"י קמברידג' Ms. Add. 1022,3, דפים 171ב-172א): '...מעשה בימי הקדמונים שמת הפפיר ורצו למנות פפיר תחתיו...').

The incontestable historical truths regarding Onias' temple relate to an intense crisis and struggle over the high-priesthood in Jerusalem during the turbulent reign of Antiochus Epiphanes in the years preceding the Maccabean Revolt – a crisis that also engulfed the royal court and which spurred the migration of Onias, a member of the high-priestly family, to Egypt where he established an altar and a temple.

RABBI YOCHANAN TREVES IN ITALY AND A TALMUDIC ACADEMY IN PADUA IN THE 15TH CENTURY

by Joseph R. Hacker (pp. 471–500)

This article traces the career of Rabbi Yochanan Treves in Northern Italy on the eve of the 15th century on the basis of old and new sources. R. Yochanan, the former chief Rabbi of France, and a student of Catalan Jewish sages, was very likely a rabbi in Padua for a certain period. Later on, some members of his family are found there, and there is evidence for the existence of an advanced academy for Jewish studies in the city which included some Catalan Jewish scholars. In the appendices, a number of documents are published, one of which reveals R. Yochanan's messianic inclinations and propaganda, and his attraction to Catalan circles.

LOAN BUSINESSES: ACCOUNTING FOR THE FINANCES OF THE JERUSALEN SEPHARDIC COMMUNITY BETWEEN 1851–1880

by Yali Hashash (pp. 501–525)

During the 18th century and until the mid-19th century the Sephardic community in Jerusalem found itself constantly in debt due to high interest loans. Until recently scholars have related to this mode of financial practice as a form of banking. Such an approach is innovative in dealing with previous studies that have analyzed loans as an undesirable but necessary means of financial survival for the community. However, it remains somewhat limited in its ability to explain

CONTENTS

- 439 Noah Hacham: The High Priesthood and Onias' Temple: The Historical Meaning of a Rabbinic Story
- 471 Joseph R. Hacker: Rabbi Yochanan Treves in Italy and a Talmudic Academy in Padua in the 15th Century
- 501 Yali Hashash: Loan Businesses: Accounting for the Finances of the Jerusalem Sephardic Community between 1851–1880

Books and Reviews

- 527 Eli Yassif: Ra'anana Boustani, Oren Kosansky and Marina Rustow (eds.), *Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History: Authority, Diaspora, Tradition*
- 532 Eli Lederhendler: Deborah Dash Moore (General Editor), *City of Promises: A History of the Jews of New York*, 1–3
- 540 Arie Dubnov: Haim Otto Reznitzky, *Prophecy and the Perfect Political Order: The Political Theology of Leo Strauss*
- 547 Noga Wolff: Jacob Barnai, *Shmuel Ettinger: Historian, Teacher, and Public Figure*
- 553 Henry Wassermann: Jacob Barnai, *Shmuel Ettinger: Historian, Teacher, and Public Figure*
- 558 Nahum Karlinsky: Israel Bartal, *Cossack and Bedouin: Land and People in Jewish Nationalism*
- 566 Research
- 569 Books Received

XXIX Summaries

ZION

Editors:

EZRA MENDELSON, NADAV NA'AMAN, VERED NOAM,
MICHAEL TOCH

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXVIII • 4 • 2013

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM